

Ж.ДЮАМЕЛЬ

8730

ГРОЗОВА НІЧ

ВИД-ДО
«КУЛЬТУРА»
ДЕРЖТРЕСТУ
«КИЇВ-ДРУК»

84-31

Д-961

ЖОРЖ ДЮАМЕЛЬ

Г Р О З О В А Н І Ч

Р О М А Н

Переклад з французької
Л. та М. ІВЧЕНКІВ

Переднє слово Ів. ЛАКИЗИ

ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ-ДРУК“
1929

Бібліографічний опис та шифри
для бібліотечних каталогів на цю
книгу вміщено в „Літописі Україн-
ського Друку“ та „Мартковому репер-
туарі“ Української Книжкової Палати.

Обкладинка роботи художника
Б. К Р Ю К О В А

Київський Окрліт № 723.
Держ. Трест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Зам. № 2891—3500.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

«Гроза ніч»—це останній твір відомого сучасного французького письменника Жоржа Дюамеля. Видавництво «Культура» його вперше видає українською мовою. Жорж Дюамель—письменник досить популярний не тільки у Франції, знають його і в СРСР з російських перекладів¹⁾. Належить Ж. Дюамель до групи французьких письменників-унанімістів, що гуртуються тепер, головне, навколо найліпшого та радикальнішого французького журналу «Еуропа», на чолі якого стоїть відомий й за межами Франції Ромен Ролан. Колишню групу унанімістів вважають за найпередовішу у Франції: творчість цієї групи помітно вирізняється на тлі бульварщини, яка панує в французькій літературі, вона пройнята громадськими мотивами, вона здебільшого незалежна від пануючих верств, завжди свіжа та оригінальна.

Лідером та теоретиком групи унанімістів був Жюль Ромен. До групи належали Рене Аркос, Шаль Вільдрак, Люк Дюртен, Жорж Шенев'єр (нещодавно вмер), Жюль Ромен, Жорж Дюамель.

1908 року Ж. Ромен видав книгу поезій «La vie unanime» (Одноставне життя), цього-ж таки року він в окремій статті виголосив основні засади унанімізму. Центральна думка цієї статті:

«Свідомість, яка нещодавно народилася, намагається вийти за межі людського (індивідуального) духу. До цього часу думка та душа мали свої місцеперебування і своїми органами—особу, індивідуум. Найвеличніші душі—Гете чи Гюго—ніколи не виходили за межі особи. Саме індивідуальну душу вони розглядали, як

¹⁾ Російською мовою перекладено майже всі твори Ж. Дюамеля.

шедевр життя, як вершину землі. Тепер починають стверджувати своє надособове (надлюдське) буття найменші й найбільші людські групи: об'єднання, натовп, містечка (села)—все те, що одвічно жило життям таємничим та німим, з яким ми стикаємося, з яким ми перемішуємося, не маючи про це уявлення. Тисячолітня їхня душа шукала себе. Тепер, в наслідок зусиль, вона себе знайшла. Дехто з людей цю душу відчув, спіймав. Ці люди стали висловом цих великих та рухливих істот, що продовжують еволюційне життя за межі й вище людини. Нове наступає царство з його досвідом, з намаганням знайти свою мову, і цей новий світ готується створити нові форми для матерії і для душі».

Ці думки про перевагу колектива над окремою індивідуальністю, про потребу відбити «душу» колективу, показати її світові, цілком віддатись їй—були центральними для світогляду унанімістів та їх прихильників, що вийшли на кін громадського життя в передбаченні величезного зрушення в європейській громадській свідомості, що настало з початку імперіялістичної війни, й поглиблювалося за часів революції в колишній Росії. Виразниками цього зрушення в різні часи були переважно письменники з чуйним серцем, та сміливим словом, а серед них такі, як Барбюс, Сінклер, Мартіне, А. Франс, Ромен Роллан та інші.

Серед них унанімісти були досить активні, популярні, а головне організовані в цілу групу, і це надавало їм більшої ваги, а голос їх через те бренив ніби-то виразніше та сміливіше.

Не всі, звичайно, з виразників цього зрушення потрапили на ту путь, що нею мають рушити далекі колеса історії, але більшість їх безперечно зневірилася в шляхах, якими прямувала європейська цивілізація. Оглядаючи західньо-європейську літературу за останнє десятиліття, відчуваєш це виразно та чітко. Творчість-же унанімістів французьких що-до цього особливо характерна й помітна.

В. Фріче—відомий російський історик літератури, характеризуючи унанімізм Жюля Ромена, докладно спиняючись на творчості унанімістів, пише:

«Унанімізм Жюля Ромена являє собою світогляд дуже далекий від ідеології та переживань пануючої буржуазії. Ціла група унанімістів взагалі стояла осторонь од пануючої класи, повстала

проти неї, хоч і досить несміливо, і не поділяла за війни шовінізму, що охопив майже всіх французьких письменників. Чужі буржуазії унанімісти, проте-ж, далекі вони і від пролетаріату. Вони навіть не соціялісти. Вони не горнуться й до робітничої класи. Жюль Ромен вважає за краще створити своє «я» в міській суттю міщанській юрбі. Ідея безупинного самознищення «я», що її він проповідує, не має нічого спільного з пролетарською проблемою особи та колективу, бо тут особа не знищує себе в класі, а концентрує в собі волю та ідею класи. Унаніміст—це інтелігент, що від буржуазії одійшов і до пролетаріату не дійшов, зупинився через свою дрібно-буржуазну психіку на півдорозі між обома класами. Унаніміст, на кращий випадок—це попутник пролетаріату».

Жорж Дюамель разом з Жюлем Роменом—основоположники унанімізму.

Він—лікар з фаху, брав участь у світовій війні, був свідком цього страховиська. Як поет, Жорж Дюамель виступив ще 1909 року. Пізніше він виявив себе також як драматург і критик. Перша-ж його белетристична книжка «Життя мучеників» вийшла 1917 р. Майже разом з цією книжкою виходить його друга прозова книжка—«Цивілізація» (1914—1917 р.). В цих книжках автор пише за світову війну, художньо змальовує картини цієї війни, і вже цими малюнками привертає увагу читача на протест проти світового безглуздя, що ним була війна 1914—1917 р. Ці дві книжки Ж. Дюамеля лишаються кращими літературними пам'ятниками протесту французької радикальної інтелігенції проти імперіалізму та його наслідків.

Цими книжками й починається літературна діяльність Ж. Дюамеля, що згодом шириться та збагачується, як формою, так і глибиною змісту.

Ж. Дюамель, вірний унанімізмові, проповідуючи його, проймаючись космічною гармонією, шукає такої гармонії і в соціальних взаєминах, вишукує шляхи, щоб встановити цю гармонію. Але поки-що за позитивне треба вважати те, що він, користуючись всіма засобами художнього відображення, показує дисгар-

монію соціальних взаємин та сигналізує духовний розклад сучасного європейського духовного життя. («Листи до мого друга патагонця», «Північна сповідь», «Двоє», «Володіння світом», то-що). Цілу його творчість проймає щирий гуманізм. В «Північній сповіді» та «Покинутих людях» малює він життя дрібних людей, заляканих цим життям, пригнічених його тягарем, і всі його симпатії на боці тих людей.

«Справжня революція може бути тільки моральною,—писав Дюамель,—решта—велике лихо, дурно проллята кров та нікому не потрібні сльози». Ця думка Дюамелева осторонь ставить його від класової боротьби, не визнає він її і цим хоче одвернутися від темних сторін сучасного буржуазного європейського життя. (Проте, був час, коли він був в групі «Clarté»¹). Це, звичайно, на багато зменшує громадську вагу Дюамеля в сучасному культурному житті Європи і повертає його до табору дрібно-буржуазного пацифізму в західно-європейській літературі. Проте, Ж. Дюамель є найліпший представник гуманістичної радикальної західно-європейської інтелігенції.

Остання книжка Ж. Дюамеля «Грозова ніч» є новий етап в його творчості, що ставить його в перші лави французьких сучасних белетристів. Так оцінює її й сучасна французька критика. «Це один з найбільших творів Ж. Дюамеля,—пише Г. Дальбі,—знов історія людини, новий ідеал людини, що підводить очі догори, а плечі її обтяжені вантажем століть». З цим можна цілком погодитись.

Ів. Лакиза.

¹ Clarté—група письменників, що організувалася за проводом Анрі Барбюса (1919 р.). Мета групи—підтримати пролетарську революцію в СРСР та організувати світовий центр революційної інтелігенції на Заході. До групи входили, крім А. Барбюса та А. Франса, Г. Брандес, Ж. Дюамель, Ш. Жід, У. Сінклер, Г. Вельс та ин.

*Вікторові Дюамелю,
моєму братові.*

Крізь одчинене в нічну безодню вікно я відчував тугу всього живого. Мої найближчі сусіди,—двоє близнят лип, що вирівнялись біля воріт немов уважні слуги, розмовляли тихими й скорботними голосами. Серед гарячої пільми я розпізнавав зідхання кожного напруженого листка. А я сам цієї ночі, хіба я не чутливіший за хлібний колос, хіба не тремчу більш за вусик збожеволілого винограду. Я почуваю, як трипочуть мої вії, як риплять м'язи, коли я стискаю щелепи, як кров одливає на найдальші кінці мого тіла. Чи не краще зректись сну? Я стаю на килим, потягуюсь ногами, грудьми, руками, всім болізним тілом, і підійшовши спираюсь на вікно.

Ніч не дуже темна: десь за громадами хмар у небі пропливає місяць. Коли око звикає до цього освітлення, я помічаю велику тополеву алею, що обперізує луку з півночі, і догадуюсь, де серед гущавини дерев заховано плями квітів. Якими безсилями й мізерними видаються вони! Як лячно, мабуть, їм серед розгніваного простору! Бо наближається гроза. На обрії перекочуються глухі гуркоти. Хвилинами від раптових кривуль світла земля вистрибує з темряви й виразно, немов у

галюцинації, я бачу буки, що ще з вечора сплелися з городніми порічками.

Раптом тополеву алею, здавалось, охопив жах, і вона голосно застогнала. Дерева згинались, немов заковані раби, що хочуть утекти й лишаються міцно прив'язані до ґрунту. На їхній вигук відповів увесь придолинок, затремтіли всі рослини, і кожне зело. Настала хвилина тиші, страшної тиші, протягом якої я чув, як тріщали гілки сухої яблуні. Потім з кущів вихопився птах, попискуючи зі страху. Тепла сльоза впала мені на руку. Вистрибнула рикаючи якась страшна потвора, чорніша за чорну просторінь, з випущеними кігтями й розкритою пащею.

Я знов простігся на ліжку. Замість подушки сплівши пальці під головою, я дивився, як подібні до пекучого смутку блискавиці прорізували хаос. Тепер уже йшов дощ, густий, стрімкий дощ і такий безугавний, що переносив мене в часи біблійних катаклізмів; шум його був рівніший і одноманітніший за тишу. Пройшли довгі хвилини, й я не знав уже, чи я ще мислю, чи швидче, я тільки мрію, що мислю.

Чи це тоді ввійшли вони в мою кімнату? Можливо. Вірно те, що тільки тоді я помітив, що вони ввійшли.

Якась злагода наповнює серце навіть серед скорботи. Я почуваю, що природа, переможена й подолана, замикається в своїм нещасті.

Я чую своє дихання: воно мірне, як у заснулої людини. Очі мої розкрито: надприродне світло, разом ясне

й темне, заливає дім. Я споглядаю своїх гостей і впізнаю їх. Я не міг би сказати, що всі вони тут: деякі похмуро ховались. Вони ще мовчали, але губи їм уже ворушились. І які подібні були вони в своїй різності! Може тому, що всі вони трохи подібні до мене?

Моя родина! Звичайно, не цей дорогий мені рід, годований м'ясом, овочами, молоком, який я вигріваю під своїми крилами; але інша родина, велике, безладне й безкінечне плем'я мого маріння, діти самотности й зачарування, весь той уявний світ, що виникає під моїми кроками й назавжди пронизує для мене реальний світ.

Але чому вибрали ви саме цю ніч? Що зібрало вас і з'єднало під дахом моєї хати,—гуркіт грози, чи сурма янгола? Що значать для мене ці ваші нічні збори? Чи вас невірною зрозуміли, погано зустріли, засміяли? Чому на обличчях декого з вас розцвіла посмішка блудного сина?

Ти тут, мій друже, мій нещасний брате! Ти, що протягом років ішов за кожним моїм кроком, роздумуючись над своєю розпукою, чи над якоюсь безумною надією! Так, я знаю, ти не хочеш умирати й серце твоє охоплено новою скорботою! Але ще не говори! Май терпіння, прошу тебе! Колись увечері, як ми лишилося самі, я вислухаю тебе, будь певний! Увечері, опівночі, як колись давно.

І ти, кого я покинув таким сумним, коли ти тільки дійшов юнацьких літ, не думай, що я міг тебе забути. Ти постарів, моя дитино. З погляду твого я догадуюсь, що багато знаєш ти новин і колись ти мені їх розповіси.

І ви, що тільки нишком довірилися мені, що сказали тільки вступ і хочете тепер, я розумію це, гово-

рити знову. І ви, що завжди з'являєтесь в кожній моїй мрії і ще не виявили своєї душі, не вилили всього свого смутку.

І ти, кого я бачу тут, між примар, а завтра такого самого зустріну і в іншому справжньому світі!

І ти, що ще не промовляєш, але чий погляд я вже знаю, чий крик я відгадую, за ким я доглядаю ніжно й тривожно, о моє майбутнє, моя прийдешня думко...

І ви, що може надаремно чекаєте, ви, що ніколи, як я передчуваю, не промовлятимете, герої оповідань, яких я не знаю, яких я не зможу написати.

І ви, мої всиновлені діти, що в тлінній тілі ходите по землі, ви, про кого я хотів би забути з сорому за невдячний вік.

І ви, й ви, всі! Чи не маєте ви в чім докорити мені? Скажіть, ні. Дайте мені спокій. Я ніколи вас не силував і ніколи не зраджував, навіть словом. Завжди говорили ви те, що хотіли сказати, завжди робили, що могли зробити. Я не історик ваш, я ваш сповідник, ваш друг. Я мудро слухаю вас і обережно й суворо вибираю.

Але ось один із вас підвівся й виступив уперед, простягнувши руку. Це його час, я знаю. Вже давно чекаю я його. Як звати тебе?

— Франсуа.

— Говори, Франсуа. Я слухаю тебе, ми всі слухаємо. Гроза вже одійшла. Десь у розірваному небі пробивається милосердне світло. Але ніч іще довга. Ось атрамент, чистий аркушик, нове перо. Я готовий.

I.

Як би я міг вирвати зі своєї хроніки три роки, коли я тільки вступав у життя, як би дано було мені, буди озброєному знанням і певною зневірою, знову почати життя й існування приблизно біля квітня 1924 року, я не зважуся стверджувати, що скористався б із цього дозволу.

Проте, ці три роки принесли мені тільки жаль й розбрат. Ці три роки знівечили й запламити те в'явлення про світ, яке обережно й повільно створив я собі за допомогою всіх, кого люблю й поважаю. Я користався розумним спокоєм: я став зневажати його. Кількох істин я був певен, частка по частці я мусів їх зректися. Сьогодні вони видаються мені смішними. Точніш, вони видались мені смішними сьогодні вранці. А сьогодні ввечері, я не знаю, як думати про них.

Ні, за всіма підсумками, я не хочу поступатись трьома роками боротьби й злощастя. Я збережу їх. Вони в мені, як деякі хвороби, що підточують істоту, але замість винагороди лишають у крові незабутній слід, певне загартування, яке справедливо вважається за надбання. Я не згодився б знищити ці три роки скрути й смутку, але потроху починаю забувати їх. Бо я знаю чудесну здібність живих істот заживляти свої виразки. З місяця в місяць, зо дня в день, мусів я, щоб перетерпіти свою скорботу, вживати заходів, згоджуватись на певні засади. Звичайно, я не думав уже про те, щоб на свій кшталт задовольняючи перебудувати всесвіт, але став безтурботно животіти серед тимчасових і непевних декорацій. Ще вчора, навіть сьогодні

вранці, я був певний, що з умовою—ніколи не чіпати деяких проблем і ніколи не настоювати на деяких болючих питаннях, я міг би знайти елементи всякої такої гармонії й спокою.

Так отже! Ні! Все знову захиталось, треба все починати знову. І вже нема сумніву, що я знову на найнижчому щаблі.

А що сталося?

Подія така дрібна, що по щирості, я вагаюсь назвати її подією. Але для уважного розуму нема надто малої події.

Наш старий дім в Лябевілі дуже великий, і другий поверх, до певної міри занехаяний, став нам за сховище. Туди викидається побиті меблі, там розвішується городнє чи лікарське зілля, а в дощ там сушиться білизна. В усяку пору року там стоїть меланхолійний запах осени й пороху.

Після обіду я зійшов туди, щоб зібрати й перебрати насіння. Поки я мрійливо провіював лущиння над розісланим журналом, я відчув, як мене пронизує та гостра млюсть, в якій так охоче перебуває душа, коли запашні спогади знімаються навколо нас і починають співати, всміхатися, скаржитись.

Був час, коли я остерігався цього оп'яніння, бо в такі хвилини ми легше сходимо зі свого шляху, забуваємо найтвердіші свої наміри, коримось випадкові й попускаємось на якийсь невеличкий учинок, який, здається нам, не має жадної ваги, але в дійсності може змінити нашу долю.

Оттакий учинок зробив і я тоді. Маючи вибирати

зерно, я якось став на мармур старовинного комоду, куди складалося всі непотрібні папери. Неуважно, але з якоюсь точністю, що стривожила мене потім, коли я все обміркував, розкрив я одну з нижніх шухлядок, про яку я знав, що туди ніколи нічого не клалося. І раптом, я побачив там одну річ, річ, яку я добре знав, і яку я вважав за втрачену, втрачену навіки в цьому безконечному світі.

Це все. Цього досить. І знову почалася туга. А тим часом, на думку всіх, я людина розумна й розважлива. Я не зростав посеред химер. Я вмію дивитись явищам ввічі й методично аналізувати їх. Та це не важило нічого. Журба знову напосіла мене, як у найтяжчі дні. Цього разу було прикро думати, що світ не те, що він є.

Мова йде не тільки о моє життя. Маю я на думці своє особисте щастя. По-за всім, це була б тільки незначна турбота. Я не можу не виділити з моєї історії душу всесвіту.

Елізабет нічого не знатиме. Я почуваю, що від мене вона нічого не дізнається. А проте, може вона вже знає. Може й вона, і вона теж одчиняла вже шухлядку, хоч густе павутиння приводило мене до противних думок.

Так Елізабет нічого не знатиме, принаймні зараз. Та до всього ж, що скажу я їй, коли ми ніколи найменшим словом не обмінялись у цій справі.

Як це дивно! Елізабет і я ніколи ні з чим не крились один від одного. Ми жили в цілковитій щирості, в повному довір'ї. І от ця надзвичайна подія, що по-за всяким сумнівом є найголовнішою подією нашого спільного життя, подія, якої, мушу визнати, ми ніколи не

зачепимо навіть злегка, зробила це за одну мить. Я добре знаю Елізабетині думки. І якщо ми зможемо колись, неймовірне припущення, одверто говорити про ці речі, я думаю, що ми не дізнаємось чогось особливого один від одного. Але, якщо завтра нас буде розлучено на завжди, то я ні за що не зможу ствердити, що вся ця драма є щось інше, а не маячення мого розуму.

II.

Мого батька, Антоніна-Філіберта Гро, можна вважати за одного з фундаторів новітньої антропології. Він помер 1918 року, лишивши незакінчену, але визначну працю, якої досить було, щоб уславити наше ім'я. Ми належимо до Паризьких Гро, яких так названо, щоб одрізнити від провінційальної галузи Авіньонських Гро. Весь рід походить з Комта, але розходження—вживаючи фразеології моїх авіньонських пращурів, я мусів би сказати: розкол—стався в Революцію, коли прадід мого батька, Сігізмунд-Жермен-Грегуар Гро приїхав, як член Законодавчих Зборів до Парижу, й лишився там, порвавши раз і назавжди з політичними й релігійними традиціями авіньонського коліна.

Я даю ці вказівки зовсім не маючи надії хоч у якійсь мірі висвітлити проблему, що засмучувала мене, а щоб задовольнити застарілі наукові звички, що керують змістом мого життя, хоч і не живлять уже мого розуму.

Брат мого батька ще живий, і я ще не раз говоритиму про нього. Ми звали його про родацьки, «дядько Абель», за що він завжди хмурився, бо любив, щоб його називали на повне ймення. Абель-Губерт-Ніколя Гро є

професор політичної економії, і за кілька праць, яких я не здатний, гадаю, оцінити, має європейську, коли не світову славу.

Батько й дядько! Не можна в'явити собі більш неподібних братів. І насамперед фізично: мій батько був середнього росту, збудований в усіх вимірах масивно. Поважність його обличчя й спокійна ошадливість у рухах робила величнім те, що в інших було б тільки товщиною. Дядько мій був високий, сухорлявий, жвавий, і не зважаючи на вік, веселий, палкий, добродушний. Звичайно, мій батько не був мовчун, але скупий на слова. Дядько Абель був увесь із покликів, сполохів, криків. Признаюсь, ці протилежні вади в людей, в яких я розкрив проте стільки рис, що викликали пошану й поваження, в рівній мірі завдали мені болю й часом дратували. Коли дядько Абель безугавними розмовами нагонив на мене жадобу мовчання, мені відразу приємно було сховатись біля батька. Але я не довго смакував цей одпочинок. Батьківська затайливість швидко обривала мою радість: з нею бо невирішеними лишались тисячі питань, що ввесь час виникали в молодому й гарячому розумі. Не то, щоб батько нехтував моїм товариством чи турботами: він ставився до мене вдумливо й ніжно й самою своєю смертю показав мені глибину свого почуття. Але по-за всіма його зусиллями, він жив у певній моральній самотині, й погляд його чистий й холоднуватий, знесмілював у самім початку мої пориви. Година його спокою, і я повертався не без якоїсь кумедної досади, до вихваток й гарячкості дядька Абеля.

Дивна річ, ці двоє людей, що мали так мало спіль-

ного, жили в цілковитій злагоді. Як усі балакуни, дядько потребував доброзичливих ушей: до останнього свого дня батько охоче пропонував йому свої. Може він слухав тільки вполовину, може йому мало обдарованому красномовністю, приємно було чути, як з братнього рота з чудесною легкістю сипляться слова, може почував він до меншого брата захват, до певної міри виправданий, може був він обдарований безконечною пробачливістю. Факт той, що скільки тяглося його життя, він ніжно підтримував, зміцнював, й можу сказати, ніжно любив гармонійний союз, що з'єднував їх. Вони були виховані в однаковій дусі й обоє являли різко, хоч різно виявлений той інтелектуальний французький тип, що почесно фігурує в нашій історичній галереї з другої половини дев'ятнадцятого століття. Обоє були суворі раціоналісти й атеїсти. Великою подією в їхньому житті була, як можна думати, Дрейфусова справа. Вони кинулись у неї з почуттям зосередкованим у батька й бурхливим у дядька. В цій громадській сварці вони взяли участь у міру своєї незвичайної відваги. Обоє назавжди зістались освітлені, я сказав би, осяяні ореолом спогадів про ту пору, яку вони називали, чи швидче, яку дядько завжди називав героїчною добою.

Люди мого віку, для яких великою справою, поки нема дальших подій, була світова війна й її наслідки, ніколи добре не зрозуміють, чим була Дрейфусова справа для людей минулого століття. А проте у Франції буяння громадських емоцій має таке значення, що жахлива криза, яку викликала Дрейфусова справа, дійшла аж до наших днів; вона перенеслася й у війну. Вона

впливає ще й на громадську опінію. Від слів «дрейфусисти» чи «анти-дрейфусисти» уже дхне попелом. Лишилось тільки те, що, коли я уважно роздивляюсь людей, зібраних у якимсь салоні, я мушу розподіляти їх на партії, які вони вибрали, чи могли б вибрати в Дрейфусовій справі. Це й підтримує те становище, що по-за всім благородством висунутої проблеми Дрейфусова справа зосталась до кінця в свідомості середнього громадянина, тоді як питання, висунуті війною, недосяжні для більшої частини суспільства.

Дядько Абель є те, що справедливо називають вищою істотою, до того ж він і прекрасна людина. Але війна хоч і висунула кілька приводів до боротьби, завжди видавалась йому тільки величезною цікавою проблемою з його спеціальности, себ-то з політичної економії. Дрейфусова справа глибше хвилювала його свідомість. Можна думати, що тільки раз в нормальному житті можна переживати подібні зворушення, бо дядько не викрив і звичайно вже не викриває тих проблем, які війна поставила перед молодими душами. Для людини бо старість характеризується не так нездатністю розпізнати певні таємниці, як цілковитим безсиллям поставити себе перед цими таємницями й визнати їхнє існування.

Не знаю, як думав би батько про великі проблеми, висунуті війною: він помер у той час, коли ці проблеми тільки виникали в найпронизливіших головах. Проте я не маю наміру накопичувати в своїм оповіданні цих поважних питань. Бо цього вечора не про війну хочу я говорити.

Та прекрасна злагода, що завжди панувала між бать-

ком і дядьком порушувалась тільки в однім, правду кажучи, незначнім і сливе смішнім питанні. Принаймні, ми, молодше покоління, ніколи не пропускали нагоди з нього посміятись. В родині воно звалось іще сваркою про ймення. «Чи було нас обещено чи присилувано», говорив часом батько дядькові Абелеві, «але нам з тобою судилися ці безглуздо накопичені ймення, якими наші шановні батьки мали добрий намір нас винагородити. Що про мене ходить, я рву з цією традицією Гро». І дивлячись на нас із братом, він додавав: «Ось чому я вибирав для вас аби яке скромне ім'я. Тобі—Мішель, а тобі—Франсуа». І зараз же наскакував дядько. «Традиції Гро дуже добрі й заслуговують на пошану, мій любий! Мене звать Абель-Губерт-Ніколя і це не завадило мені добитись, щоб деякі двері все-таки одчинились для мене. Мужній чоловік завжди завоює собі пошану, а як що в нього трохи не вигідне ймення, то тим більша його заслуга. На превеликий жаль, в мене тільки один син, але я слідував нашому звичаю. Виплутуйся сам, мій хлопче!»

Від цієї промови всміхалися ми з братом, але кузен Теодюль-Савіньєн був до неї досить байдужий. Він вимагав, щоб його коротко називали Тео й вісімнадцяти років підписував це ім'я під статтями, друкованими в безкінечних анархістських газетах, які він з холодною усмішкою потихеньку всовував нам.

Мушу додати, що батько завжди безумовно дотримувався своїх не щедро даваних слів. Він одружився 1890 року з матір'ю народженою Наталі Десоль. Родинні перекази говорять, що на другий день по весіллі він

назвав її Жанною, й ніколи инакше не називав. Я ще й тепер пригадую, як здивувалися ми, коли не знаю вже з якого державного документу ми дізнались, що нашу мати звали Наталі. Хоч і запинаючись злегка, вона запевняла нас, що вже й сама майже забула про це. Те, що мати почувала до батька, не стільки скидалося на кохання, почуття, з рештою вимогливе й активне, як на екстатичну побожність. Охоплена почуттям якоїсь дивної скромності, соромлячись і червоніючи, мати з першого ж дня відмовилась зрозуміти наукові праці й міркування свого чоловіка. Вона говорила про них, як вірні, що стоять перед святим ківотом і довірливо захоплювалась ними, закриваючи засліплені очі. Її замилювання найяскравіш виступало в дрібницях. Безумовно, вона вважала б за велику нісенітницю сказати нам: «Ваш батько великий учений». Але я думаю, що не дозволяючи собі цієї похвали, вона ще ретельніш дбала виставити нам його дрібні заслуги. «У вашого батька такі прекрасні руки». «Ваш батько ніколи не працює по обіді». «Коли ваш батько був у колегії з 1872 до 1877 р., він чотири рази одержав найвищу нагороду».

Можливо, що в кволому розумі таке сліпе обожування викликало б зрештою зневагу. У нас цього не було. Ще з дитинства мати намагалась невеличкими, зрозумілими для наших маленьких душ, прикладами виховати в нас пошану, яку ми тільки зберегли надалі, щоб достойно судити про того, чие ім'я носили. Тому, хто її не знав, важко в'явити собі вплив цієї подружньої містики. З причин, яких ніколи нам не пояснювали, батько ніколи не носив помочів, а туго-стягнутий шкі-

ряний пояс. Мати багато разів одмічала нам це.—«Ваш батько не носить помочів». Я мусів дійти вісімнадцяти років, щоб перестати ставитись іронічно, і навіть недоброзичливо до людей, які, щоб підтримувати штани, мали потребу в помочах. Хворіючи на хронічний катар, батько смоктав перед лекціями маленькі шматки Жібертової лакриці. Дбайливо наклавши коробочок, мама легенько втягувала крізь зуби слину й говорила нам: «Це найкраща!» Це сумирне твердження для мене довго мало значення й силу догмата, й товариша, який невчасно похвалив при мені інші пілюлі, я добре вибив.

Коли я перейшов на реторичний відділ, я купив собі стилограф. Моя мати обдивилась його, якось особливо підібравши губи, повертіла й поклала назад у футляр пробурмотівши: «Ніколи ваш батько не користався ним».

Я відчув справжній сором, який довго не проходив.

Близько цього часу мого батька обрано було на члена Інституту. Я й брат стали почувати з того певну славу і скрізь добували журнали, де могло про батька згадуватись. Одного дня мати здивувала нас, почавши вирізувати ці статті. Мішель, молодший від мене на три роки, вільніший й не такий обережний, як я. Він пере-крутився й закричав: «Так батько тепер славетний! Батько видатна людина!» Мати почервоніла до нігтів і спочатку сказала:—Тихо, тихо, мої любі!

Потім тихенько додала:—«Але це правда. Всі це кажуть!»

Згадуючи ці дрібні події, я відчуваю, що готовий усміхнутись, а проте я можу ствердити, що вони не

зменшують пам'яті ні цієї ніжної жінки, ні чоловіка, якого вона вибрала собі за бога. Це не випадково згадалось тут це слово. Мати, вихована в католицтві, з першого ж дня скорилась волі чоловіка. Скорилась і відреклась вона одразу й без жадних умов: прийняла громадський шлюб, зреклась всіх обрядів і навіть самої віри. Я думаю, що вона навіть не поморщилась, дізнавшись що дітей не буде охрещено. Та що вона не могла жити, коли не без бога, то принаймні без ідолу, вона перенесла на чоловіка всю силу шанування. Батько мав мудрість і нагоду достойно витримати до останньої хвилини це амплуа.

Те, що я досі сказав, могло б дати невірне уявлення про батька. Він не був ні надміру врочистий, ні важний, але зовні холоднокровний і може боязкий. Він дбайливо наставляв нас в культурі розуму, і я ніколи не міг зійти з дороги, яку він мені проклав. Серед скорботи й сумнівів, що їх здобиччю став сьогодні й я, не можу собі уявити, яку відповідь дав би мені на них батько, по-перше, тому, що я взнав їх вже давно по його смерті, а по-друге, й головне тому, що коли б батько ще й досі жив, мені надто соромно було б розповісти йому те, що сталось. Так я нікому нічого й не скажу. Люди, що живуть біля мене—я майже можу це стверджувати—нічого не вловлять у моїх турботах. І це схиляє мене на думку, що батько—людина суворого розуму, відчував в тайниках своєї душі страхи подібні до моїх, і, як і я, ховався з ними.

Батько часто говорив нам:—Ми люди, звичайно, не розуміємо всього; але наш обов'язок мислити й думати

так, немов усе зрозуміло, й немов одного дня ми мусимо про все дізнатись і все зрозуміти.—Я добре засвоїв цю фразу й не вбачаю в ній прихованої нудоти, а швидче тверду відмову тій нудоті скоритися. Вона досить яскраво показує—я сподіваюсь, що, відновляючи в спогадах, не дуже її знівечив,—той суворий раціоналізм, якого я не міг дотриматись, і тепер гірко шкодую за тим.

Брат мій Мішель Гро, годований тим же філософським борошенцем, шукав у батьківським катехизмі не тверджень для заспокоєння, але приводів до присікування. Він любив змагатись. Марнотратник, він мав у ранній молодості для захисту того, що назвав «наші ідеї», стільки енергії, що вона, безумовно, заважала йому віддати свої доктрини на суд пильної критики. Де-далі, він ставав розважливіший. Він став розважливіший, леле!

Що до нашого кузена Теодюля, то він у ту само пору одвідував анархістські осередки, де особливо цінили його роль молодого відступника-буржуа. Дядько Абель вдавав, що сміється з того, але я не певен, що він потай не пишався цим. «Я хочу,—говорив він,—щоб мої діти—в нього був тільки один син, але він тим не задовольнявся й говорив про нього завжди в множині—я хочу, щоб у молодості мої діти були ліві; як вони не будуть лівими в вісімнадцять років, то що з них буде в п'ятдесят? І Теодюль, по-юнацькому хворобливий і екзальтований, завжди залишав за собою не знаю вже який дух конспірації.

Тим часом нас настигла війна. Тут не місце розказувати, що зробила вона з кожним із нас. Мені було

двадцять років. Я може не сказав, що мене вабила кар'єра вченого. Мало турбуючись про гроші, бо ми мали деякі достатки, я, скінчивши ліценціанство, звернувся до гістології. Я матиму нагоду повернутись до своїх праць з цієї науки й розказати, чим я їй зобов'язаний.

Мене призвано було вже 1915 року. В ту пору гістологію ще не було мобілізовано, якщо можна так висловитись: держава ще не потребувала всього людського знання. Тому мене призвано було в піхоту. Коли я підсумовую свою історію, мене найбільш дивує те, що за всім тим, що довелось мені зазнати на війні, небезпеку, невимовну втому, голод, спрагу, фізичні муки, бо мене двічі було поранено, вона не викликала тої кризи, про яку я не берусь розповісти і яка виникла тільки пізніш. Може тоді я не доріс до цієї дивної хвороби. Може на свою користь почував я ще охоронний вплив батьків. Хто зможе це сказати? Було б помилкою думати, що події в один раз викликають відповідні до їхньої величи думки. Маленький камінчик, що трапиться нам десь на дорозі, серед рівнини, може швидче роздратувати й роз'ятрити розум, ніж підніжжя великих гір. Протягом війни моїм постійним ділом було жити, і охоплений тисячами невигод, я відкладав на пізніший час міркування про це життя, яке треба було ввесь час рятувати.

Брат мій ще з дитинства кохався в морі, почуття досить несподіване, бо в нашій лінії не було моряків. Але батьки не ухвалили цього нахилу, й, одержавши 1915 року ступінь бакалавра, брат нудився в правничій

школі. Він чекав мобілізації, як якоїсь пригоди. Його призвали тільки 1918 року, коли він став під-прапорщиком і провів кілька місяців в якомусь лагері, навіть не побачивши вогню.

Весною того ж 1918 року я дізнався, що батько зробив кілька обережних спроб, щоб перевести мене на якусь посаду в запіллі. Це зворушило мене, а ще більш здивувало: після того, як я останній раз видужав, він не натякнув мені про це й словом. Я написав батькові стриманого листа, де сказав, як його турботи зворушують мене, але зазначив, що я, буваючи в відпустках, добре вивчив життя в запіллі й волію краще те, яке я маю в армії, не зважаючи на всі його невігоди і небезпеки. Я розповідаю про цей свій учинок не для того, щоб похвалитись своєю мужністю, а тільки дбаючи за точність. В своїм полку я придбав друзів, репутацію й певні звички. Мені важко було подумати, що все це доведеться починати знову. Одним словом, батько заспокоїв мене, що зважатиме на мої доводи.

Минуло літо. Я був у п'ятім армейському корпусі, й мав стати під-лейтенантом. У Франції наше прізвище не дуже поширено. І все-ж таки в тій самій бригаді, де й я, був молодий офіцер, що звався Гро, як усі ми, і Франсуа, як я сам. Ми не були родичі, й я його зовсім не знав. Помилково доставлений лист викрив мені його існування. Його було забито в один з останніх вересневих днів, у патрулі. Помилився штаб, чи міністерство, я не знаю. В усякім разі на адресу моїх батьків прийшла телеграма, що лейтенант Франсуа Гро «знайшов смерть на полі чести». Подобиці того, що по цім сталось, я

знаю від самовидців. Батьки саме кінчали другий сніданок, коли принесли телеграму. В присутності чоловіка мати ніколи не розкривала сама телеграм. Тремтячи, подала вона йому папірець, а він поклав його біля себе на столі. Повільно згорнувши серветку, він дістав пенсне, й розірвав бандеролю. Він прочитав її двічі під ряд, од краю й до краю, насупивши густі брови. Потім підвівся, не кажучи й слова, важко обернувся навколо себе й пішов до дверей. Тільки він дійшов їх, як упав уперед, немов якась річ, розбивши шкло й порізавши скалками шкіру на лобі.

Три дні по цьому я приїхав до Парижу, маючи відпустку, які давали тільки в разі нагальної потреби. Батько ще не вмер, але був у агонії. Знівечене параліжем обличчя вразило мене. Рот і ніс було стягнуто жахливою посмішкою. Одне око було розкрито й залито мутними сльозами. Він не впізнав мене й того ж вечора одійшов.

Я не можу списати лютого здивовання, в якому я зістав матір і яке, дивна річ, ще поглибшало від мого раптового воскресіння.

Я сам був надто зворушений, щоб аналізувати журбу інших, але в мене було враження, що причина материнної скорботи лежить в якихось метафізичних сферах. Чи вона думала, що батько безсмертний? Можливо! І я відразу зрозумів, що мати не переживе смерти свого «бога».

Розпач дядька Абеля був також великий, але говіркіший. Стискуючи мені руки, він повторював:

— Це страшне непорозуміння не могло б статися,

як би батько твій ішов за нашим звичаєм і дав тобі кілька ймен. За Теодюля-Савіньєна нема чого боятися, це ясно.

Дядько мав різні підстави не боятися: міняючи погляд за поглядом, Тео, що через стан здоров'я був непридатний до війська, кінчав у Парижі ліценцію словесности. Він прийшов на похорон, однаково важким і зневажливим поглядом дивлячись на людей і на речі. Як звичайно, був блідий і зігнутий. Він не додав жадної сльози до тих, що проливали ми й даремно намагався зацікавити брата Мішеля, не знаю вже, якою пропагандою пацифізму.

Пройшло два місяці, й перемир'я внесло деяке полегшення в мій сум, коли померла від еспанки мати. Раптом ми опинились самі. Ми з Мішелем гірко відчували, що стали вже мужами. Тисячі дрібних турбот докінчили нашу зрілість.

Весною 1919 року я повернувся до Парижу й зараз же почав перервані студії. Дядько Абель, що від своєї доброти допомагав нам весь цей час, мав вигляд дуже хворого. Проте, його чекав ще новий іспит, який у перший момент вразив нас, хоч розмірковуючи, я думаю, що він не такий і дивний: Тео раптом повернувся до релігії, навколо цього зчинивши великий гомін. Він зустрів десь абата Мюньє і в перше побачення майже вилаяв його. Проте потім вони знову зустрілись уже інтимніш, але все-таки бурхливо. За третім одвідуванням Тео охристився. Була поголоска, що він раптом упав навколюшки, кричачи: — Ви ніколи не зможете відпустити мені гріхів! Треба простити не

тільки мене, а цілу родину. — Моя дитино, — лагідно відповів старий ідеаліст, — я почуваю в собі мужність простити цілий світ і самого бога.

По трьох місяцях Теодюль вступив у члени «Французького Діяння», де й став одним з найактивніших охотників. Тим часом брата Мішеля знову опанувала пристрасть до моря. Він проробив студії й без великого зусилля одержав патент лейтенанта далекого плавання. Багато років подорожує вже він і пише мені довгі листи, де розповідає, за власним його висловом, «про все своє життя». Я відповідаю йому коротче. Чи треба додавати, що ніколи не зважився я навіть найменшим натяком згадати про те, що є головною темою мого оповідання. Часом я думав, що коли й Мішель робить так само, то я мало що знаю про нього, не зважаючи на всі його ніжні запевнення.

III.

В утворенні всієї наукової системи нема першинства між працями й знаннями. Я не думаю, щоб якась наука, спираючись на свої завдання чи засоби, могла б оголосити свою перевагу. Та, смілива в своїй діалектиці, вкладає в працю пишну величність і безхитрісно призводить до блискучих узагальнень, ця живиться нужденими покірними спостереженнями, на яких одного якогось дня розквітають величні й зворушливі доктрини, та, стара й славетна, обважена історією й почестями, а ця ще спотикається в тумані дитинства. Всі допомагають, співробітничать, спілкують одна з одною; їх з'єднує міцний цемент, один закон ними керує, й ка-

міння на фронтоні не мають інших бажань, що й пісковці на фундаменті.

Помітивши, що я маю нахил до досліджень з гістології, батько сказав мені:—Добре, раз тобі це подобається—працюй. Ми маємо тільки одну мету—знати. До чого б людина не взялася, вона завжди готова викрити там дивовижну складність, як готова й висвітлити її.

Ще й сьогодні захоплює мене ця ясність і здоровий розум. Батько, що, скільки було його життя, викохував такі високі думки про походження, еволюцію й прийдешнє людини, не зважився без потреби підрізати коріння маленької гілочки з іншим, не таким творчим завданням.

Кажучи це, я все таки маю на увазі захищати ту науку, що вибрав. Правда, серед простого народу її мало знають й майже ніколи не має вона чести попасти в газети. Я одвідував астрономів і часом уявляв собі той світ, де збагачується і разом губиться їхня думка. Проте, я певен, що обрії, які одкриває мені мій мікроскоп, не менш прекрасні й широкі.

Гістологія не належить до наук широкого розмаху: вона діє в самотині й мовчанці. По суті вона споглядальна, але ці хвилини глибокого мислення треба купити ретельними пошукуваннями й багатьма технічними хитрощами. Немає сумніву, що саме своїй роботі завдячую я тим, що відразу ухилився всього, чим горіло й шаленіло наше суспільство з кінцем війни. Ліценціянство я закінчив 1914 року. Звільнившись од військової служби, я почав готуватись на ступінь доктора. Професор Пті д'Арто, великий батьків приятель, дозволив

мені користатись його лабораторією. Так я прожив кілька щасливих років. Запах есенцій, спиртів і бальзамів проймав усі мої думки. Коли після несміливих вправ, я нахилявся над окуляром, в мене було почуття, що я опинився в своїм окремім, захищеному саду, в своїй інтимній вітчизні. Не в поетичному безладді, але у вправах розуму бачив я живе відображення того, що іншим здавалось непорушним і фіксованим, виображення найприхованішого нашого життя. Мені здавалось чарівливою глибока гра елементів, що становлять наші ткани, наші органи, значить—нашу душу. Я почував, що докладаю свого розуму на те, щоб з'ясувати самий розум. Хвилинами світ зливався в моїй уяві в переможне сяйво, і я ніжно згадував батькове обличчя:—Зрозуміти все, одного дня зрозуміти все...

На своє пробачення, мушу нагадати, що мені тоді тільки переступило за двадцять п'ятий рік, що я тільки-но з'ясував силу розуму, та ще додаю, що успіхи науки за останнє століття призвели до безглуздої пихи навіть голови, досконаліші й загартованіші за мою.

Та добре було вже те, що ці суворі розради мали ще наді мною силу, бо за Мішелевим від'їздом я був майже цілком самотній. В той час, коли звичайно зав'язується найміцніша дружба, я був у війську. Ті з моїх товаришів на війні, що не загинули в борні й видавались мені гідними мого почуття, повернулись на свої землі. Більшість забрала провінція й вони потроху забували мене. Інші, паризці, яких я міг би бачити, швидко забруднили словами й учинками ті спогади, що мені хотілось би зберегти про них. Я не ходив до них, щоб не забути про них зовсім.

Я по-старому жив в нашому домі на вулиці д'Аса, сам потроху господарював: Клотільди, старої куховарки, що жила ще в батьків, було досить для послуг мені.

Теодюль, що до-тепер здавалось не дуже цінував розмови зі мною, кілька разів навідався до мене в перші місяці по своїм наверненні до віри. В цьому виявилась передовсім якась лірична пиха. Він цитував мішанину з Жозефа де Местра, Мора й святого Томи, з кожної нагоди говорив про доноси й дисципліну, щедро лаяв силу людей, більшість яких я не знав, і стукав по кахлях і паркету важкою палицею з срібною головкою. Він згорда критикував моє життя, роботи, звички, найдобродушніші мої слова. Я був досить терпеливий і виявляв до нього спокійну байдужість, яку він очевидно визнав за початок співчуття, бо змінив поведінку, й я швидко зрозумів, що він узявся навернути мене до віри. Я дав йому змогу трохи заплутатись. Від сподіванки придбати церкві здобич, він став настирливіший, але не ввічливіший. Як добрий комерсант, він змішував погрози з обіцянками. Хвилинами мені хотілось сміятись. Нарешті я вирішив викрити йому його помилку: «Тео», сказав я, «мені не хочеться, щоб і надалі ти думав, що маєш такий неймовірний успіх. Ну так от, я бачу все ясно і дай мені, мій друже, спокій». Він почервонів і, щоб вивернутись, став зухвалим. «Пхе», сказав він, «ми сіємо завжди, який би бідний не був ґрунт». «Дякую», сказав я, сміючись, «мій ґрунт задовольняє мене таким, як він є, і я хочу обробляти його на свій лад, який є також ладом мого й твого батька, Тео».

По тім слові Теодюля раптом охопив гнів, і він забурмотів різні прокльони, між ними одну дуже несподівану—«негідний француз».—«До повноти комплекту», відповів я, знизавши плечима, «тобі лишається ще назвати мене «поганим жидом».

Він героїчно кинув: «Чому ні?» й вийшов, грюкнувши дверима.

Дивна річ, він прийшов другого дня, і приходив кілька день підряд. Він не збирався вже залучити мене, але я зрозумів, що він вимагає супротивника, й увесь час наражається на змагання. Він був, та й зараз є з тих людей, для яких закон міститься в змозі битись за нього. «Ого», говорив я йому инколи, «хіба сумирність не є вже християнською чеснотою?» Він нестямно накидався на мене. «Ти ніколи не зрозумієш правдивого християнства! Більш того, темнота в тобі поєднується з безглуздям!»

Дядько Абель уже не знав, як ставитись до цього непорозуміння. Він лютував кумедно, але недоцільно. Він дозволяв собі досить грубі, для мого батька, наприклад, неприпустимі сарказми й дивлячись на Теодюля говорив инколи: «Слово честі! Ось вам абат Гро».

Близько цього часу, очевидно для духовної сатисфакції та відводу своєї люті, він добився того, що його обрано було на заступника голови Ліги прав людини. Він говорив мені, ляскаючи себе по стегнах: «Вітрогон стає дуже нахабний: він організував у мене, в моєму власному домі, цілу політичну змову: слово честі! Він зібрав всі гатунки неможливого дикунства: палицю, монокль, білі гетри! Йому подобається гратись

у розбійників. Але досить, досить! Я не хочу, щоб мої діти сіяли розбрат у батьківщині».

Він сміявся, досить швидко заспокоювався й бурмотів: «Це молодість! Він ще повернеться до нас». Але зразу-ж знову спалахував гнівом: «Вітрогон працює в маленьких виданнях за чотири су, а пише дурниці завбільшки з гору. Та ось! Дивись сам!» Поки я перегортав брошурку, дядько читав через моє плече й раптом говорив зм'якшим голосом: «Це йолоп! Йолоп! Але знаєш, Франсуа, це «не погано написано!»

По за всіма турботами, що завдавав йому син, дядько Абель не переставав нам допомагати й дбати про нас. Він поїхав зі мною до Марселю, коли вперше від'їздив Мішель. Всі наступні роки він давав мені ясні юридичні поради до владнання наших справ, керування майном. Головне ж, цікавився він моїми працями й розвагами.

— Ти, Франсуа,—казав він мені,—ти дуже стриманий. Де в чому ти живеш, як ми, старі. А мій півчий з церкви зовсім розпустився. Це можна було передбачати. Він одержує листи від жінок. Слово честі! Він не ночує дома. А йому тільки двадцять два роки! Неприпустимо, щоб діти встановляли в домі закон! Марселіна надто плоха, й я не певний, що вона не додає рук до вітрогонових витребеньок.

Марселіна—це ім'я тітки. Пізніше я знову говоритиму про цю прекрасну людину.

Безумовно, дядько перебільшував, називаючи мене «стрималим». Проте, мушу зізнатись, що не багато жінок зустрічалось в моїм житті, і жодна з них не викли-

кала в мене бажання змінити свої звички й зректись самотини.

— Байдуже,—сказав одного дня дядько Абель,—не мусиш же ти взятися цвіллю на волі, немов монумент, як кажуть поети. Я поведу тебе до Пеллегрена. Згода?

Я не опірався й наступного четверга пішов із дядьком до Пеллегрена.

IV.

Шляхетна й зворушлива постать Анатolia Пеллегрена ще довго буде всміхатись на тлі цих спогадів. Він помер минулого року, помер за роботою, як і жив, освітлюючи французьку націю протягом півстоліття поглядом точним, ласкавим, щирим і геніяльним. Він був одноліток із дядьком, вони зналися ще замолоду і були товаришами в боротьбі. Вони вкупі змагались у Дрейфусовій справі. Анатоль Пеллегрен, що посідав у ту пору катедру, мусів тим часом зректись посади. Він був дуже бідний і два роки жив усякою чорною роботою, не зрікаючись у ту ж пору своєї праці в полі фізіології рослин. Встановившись у своїх правах, він з конечної потреби погодився на єдину винагороду, якої він був таки гідний, це на додаткову посаду в Музеї з приміщенням, у старому обвитому плющем будинкові на вулиці Кюв'є. В нього тоді було вже шестеро дітей. Він був з тих сумирних людей, що нічого не роблять наполовину. Очевидно, мав подвійний намір разом виконати великі праці й велику родину. Ще восьмеро дітей родилось уже на вулиці Кюв'є. Всього чотирнадцять, з них четверо синів. Двоє старших загинуло в боях.

Обрізана родина все-таки була досить численна й Пеллегрен мужньо переносив своє горе, як ті утлі яблуні, які марнотратка осінь і засипає плодом й обважнює ним.

Він був невеличкого росту, весь сивий і зморщений, коли я почав ходити до них. Яка-б не була пора, він завжди носив як учителі його часу, чорний сурдут; ніжки в його були дитячі, а руки манісінькі, сухі, гарячі, стиск яких налякав би ледаря чи боягуза.

Цей чоловік, чиї праця й слава прикрашають цивілізацію, мусів братися до тисячі безглузвих справ, щоб прохарчувати родину. Англія зробила його бароном і призначила йому довічну пенсію. Німеччина й собі збудувала для його праць кілька пишніших за палац лабораторій. А він, француз, член Академії Наук і професор Сорбони, мусів частину ночей працювати, як звичайний писар, щоб заробити трохи зайвих коштів. Він знав вісім чи десять мов і потайки перекладав для кількох поважних видавництв твори, під якими соромливо підписував псевдонім. Він складав конспекти, давав приватні лекції, але ніколи не згодився, як багато вчених його віку, мати прибуток зі своїх учених винаходів.

Але родина могла таким чином рости й процвітати. Коли дядько вперше привів мене на вулицю Кюв'є, Анатоль Пеллегрен, уже видав трьох дочок заміж. Решта піростала, на диво працюючи. Пані Пеллегрен була з тих рожевих, жвавих, маленьких старих жінок, що гідно приймають у себе за столом якогось Айнштейна чи Павлова й нічим не дадуть здогадати, що вони влас-

ними руками зготували якесь суфле чи сир, що ним по-ласували гості.

Проте старий виснажувався. Він уже захворів на запалення сітківки ока. Став майже сліпий, але по старому працював не менш шістнадцяти годин на день за допомогою двох дочок, що були йому за секретарів. Він зберіг увесь запал і поривчастість молодости, завжди готовий підписати якийсь сміливий маніфест чи великодушний протест. Коли якийсь болгарин терпів од переслідувань поліції, чи якогось поляка несправедливо садовили за політичну справу до в'язниці, то зараз же, як колись за днів Дрейфусової справи, чувся голос Анатолія Пеллегрена, що тремтів з обурення.

Всі, хто в Пеллегренів бували, завжди з великим почуттям згадували славетні четверги. Вони були двох ґатунків—непарні четверги, що звались «четверги серйозні» і парні, що називались «веселі четверги».

«Серйозні четверги» присвячувалось музиці. Привод давала пані Пеллегрен, що була доброю піяністкою, і всі її нащадки. Всі вони вміли добре грати на кількох інструментах: скрипці, віолончелі й флейті. Так що родина сама з себе утворювала маленьку оркестру, що поповнювалась батьківськими учнями й друзями дому.

«Веселі четверги» присвячувалось танцям. Після восьми вечора, коли кінчалась вечеря, діти перетягали з безконечними зворушливими пересторогами старенькі меблі з вітальні й їдальні. Пані Пеллегрен кінчала тим часом якісь свої особливі тістечка. О дев'ятій годині приходив джаз—четверо молодих студентів з недоладними й смішними інструментами. Й одразу ж зні-

мався содом. Дивна річ, там можна було побачити багато сивих борід: Пеллегренових товаришів, професорів, і членів Інституту. В рамцях дверей з'являлись їхні немодні силуети в довгих одежах і чорних чи білих краватках. Вони привітно всміхались, глядячи на дівчат й хлопців, що рисували на паркеті червоточу тривожливих американських танків. Де хто приходив туди з дітьми, інші—старі парубки—од звички й вірності Пеллегреновим вечіркам, а може й для того, щоб подивитись на молодь, якої вони вже не розуміли, але яка ще вабила їх. Очманівши від гаміру, вони йшли палити в господарів кабінет. Я пригадую, що часто бачив, як старий нишком давав служниці пригоршню дрібних грошей, щоб вона побігла купити кілька пачок цигарок, які він дбайливо складав у дуже велику скриньку.

Розсівшись на поважних віком, продурених нікотинном кріслах, учені гаряче обговорювали якісь питання з математики чи біології, тимчасом як крізь розчинені двері долітав брязкіт цимбалів, чи не милозвучні скарги дитячої дудки.

Інколи професор Пеллегрен вставав із крісла й напівнахлопцями підходив до дверей у вітальню. Коли він упізнавав, чи думав, що впізнав когось із своїх дітей, його погляд ніжно світився за чорними окулярами. Натрапивши якимось там мене, він сказав мені, немов хотів перепроситись: «Треба, щоб кожен ішов зі своїм часом, правда ж?» Вважаючи моє мовчання за співчуття, він додав тихше: «Ми не мусимо ніколи втягати їх у наші скорботи. Я не хочу, щоб власний дім видавався їм сумним і щоб вони жили, не розважаючись».

Опівночі всі брались за шапки. І поки двоє хлопців ставили на місце буфет, стіл і стільці, професор записався з одною з дочок у кабінет й звідти чувся його кволий голос і виразно проказані слова: «Сліди азоту, що виявляються переважно в сполученнях природніх угледовідв»...

V.

Це на «серйозних четвергах» зустрів я Елізабет. З мене досить добрий музика. Розумійте це так, що я можу хоч і не досконало виконати річ, яку я розумію й люблю. Виміряючи місце, яке належить музиці в моїм унутрішнім житті, я дивуюсь, що в молодості мені не довелось докладати зусиль, потрібних на те, щоб подолати механічні перемоги, ті суто матеріяльні труднощі, що стоять між нашою душею й музичним словом. А проте, роботи, що забирали більшу частину мого часу, не мали, безумовно, в моїх очах того значення, що музика. Можливо, що я занедбував музику тому, що жвавiстю музичної фантазії завжди міг замiстити недосконалість виконання. Звуки, які я немилосердно нiвечив неслух'яними пальцями, очищались у моїм серці. До всього, я був здатний учитись й за нагоди посісти певне місце в ансамблі. Мій батько кохався в музиці, як рідко хто з учених його спеціальности, але як то часто трапляється серед математиків. Між духом математики й музики я відгадую якесь таємне сполучення. Той самий розум, що може виміряти обшир всесвіту, віддалення між зірками, швидкість сил і рухів чи частоту вібрацій, той самий розум мусить милуватись у світлі

гармонії звуків, одрізняти їхню висоту, інтервали, смакувати багатства їхніх тембрів, відчувати крізь музичну плівку невіддільний поступ часу.

Багато молодих політехників брали участь у «серйозних четвергах» у Пеллегренів. Старі біловолосі професори не гребували греміти на контрабасі. Одного вечора я мав велику честь грати в товаристві Айнштейна, що видався мені уважним і добрим скрипалем.

Батько мій грав на органі й піаніно. Нас він віддавав учитись на скрипці. Пізніш, за його порадою, я покинув першу скрипку для альт-віоли¹.—Правда, говорив він, це струмент не такий показний, а в невірних руках навіть безбарвний. Неуважне чи грубе вухо не завжди розпізнає його в ансамблі. Він не має ні могутності віолончелі, ні гнучкості й жіночої грації скрипки, але це справжній зрілий і стриманий голос чоловіка. Коли помилиться цей струмент, то даремна буде вся густота басів, а гарячковість інших струментів лишиться без підпори й місця. Цей струмент занедбується, може трохи й зневажається. Проте саме його треба вибирати.

Багато разів я мав нагоду переконатися в мудрості цих зауважень.

Пеллегрени радісно привітали мене, бо в аматорських гуртках дуже рідкі альтисти. Коли я вперше сів грати, нас було тільки двоє за пюпітрами. Другий альтист—була молода дівчина, з якою мене познайомили, але ім'я її я відразу ж забув і глянув на неї тільки мимохідь. Я був зайнятий тим, щоб пристойно вийти з іспиту

¹ Скрипка—втора.

й дивився тільки в ноти, бо не був певний, що там не трапиться мені якоїсь пастки. Я заспокоївся досить швидко. То була одна з шости Паризьких симфоній, що їх склав Гайдн для концертів олімпійської ложі. Перша з шости, та, яку називають «Ведмеді». Тільки коротке алегрето в подвійних вісімках, вимагало невпинної уваги. В Пеллеграновім салоні нас, музикантів, зібралось душ із двадцять. Наш добровільний керівник, пан Матіас Кан, більш відомий як астроном, ніж музикант, намагався скупчити увагу оркестри. Звичайно, він був дуже сумирна, навіть боязка людина, але музика розпалювала його; тут виявлялась звичайна серед ізраел'тян фанатична любов до неї. Раптом він змусів нас піти найшвидчим темпом. Я не знаю кращої школи для тих, хто хоче вивчитись жити в суспільстві, як спільна музика. Мене досі дивує, чому люди, що намагаються керувати концертами народів — дипломати, державні люди, словом усі політики—не підлягають, на підставі законів, певному музичному вихованню, й особливо оркестровій дисципліні. Цей приємний примус не пошкодив би в країнах, як наша, де за висловом дядька Абеля, кар'єра керівника є єдина, для якої не треба жодного патенту. Оркестра не хворіє на заклоти, вона вилучає паразитів і ледарів, вона вимагає від того, хто хоче нею диригувати, технічного мистецтва, яке мало обговорюється, бо досвід невблагано його викриє. Оркестра привчає нас до наявного й безпосереднього послуху. Знати, коли мовчать, виміряти це мовчання, брати слово саме в означений час, співати, коли треба, самому, вчасно вживати силу, стримувати її за наймен-

шим знаком, числитись із сусідами й поважати їх, брати на себе всю відповідальність,—це безумовно найкраще виховання. А скільки досвідчености! Скільки пригод! Часом ми йдемо в натовпі, тішучись із своєї знеособлености, бажаючи безкарности; раптом хвилі, що піднімають нас, стихають, зникають, одходять, і ми, засліплені, починаємо співати сами, серед млосної тиші.

Мені не було важко йти в темпі, що його вимагав наш диригент. А що я трохи короткозорий, то нахилився досить близько до нот і не бачив своєї сусідки. Та проте, я швидко її почув. Вона сиділа, злегка відхилившись назад, щоб зручніш вправлятися з смичком. Я чув її музику переважно лівим ухом. Була вона чиста, вірна, можливо трохи сухувата й завжди точна. Коли ми ще розучували вперше текст, я чи пізно, чи може погано помітив одне піяно й не зробив його. Моя партнерка відтінила його так легко, з такою досконалою ніжністю, що я відчув, як почервонів. Мені зразу ж здалося, що я мабуть робив і інші помилки і що, взявши такий відтінок, вона хотіла дуже скромно закликати мене до порядку. Я відразу почав злагоджувати свою музику за її, але в той же час сподівався взяти перевагу. Вона дала мені її кілька рядків пізніш. Там нас чекала ціла серія *sforzando*, що йшли в різних темпах. Перше *sforzando* я взяв з чоловічою легкістю, яка дуже щасливо вирізнилась в ансамблі. Я скоро відчув, що молода дівчина поступається й скрипка її тільки йде за моєю. Це було мені дуже приємно, й до кінця цього *vivace* ми жили в повній злагоді. Після нього була коротка павза, підчас якої, смішна річ, я не зважився

обернутись. Мені здавалось, що протягом цієї цілковитої співзвучності, між нами зміцнено якусь угоду. Я сполучався з голосом і боявся зіпсувати справу, поглянувши на обличчя. Ось чому я почав дбайливо налагоджувати інструмент.

Паличка професора Кана вивела мене з цієї ніяковості, закликавши нас до *allegretto*. Воно прекрасно, й я думаю, що воно мусіло надхнути Моцарта. Я кинувся в нього з насолодою й усією стриманістю, якої потребувало альту. Невидима сусідка напевно поділяла цю радість. Я почував тільки цей сумирний і тихий голос, що бив мені в ліве вухо, шум інших інструментів видавався мені тільки лепетанням. Голос цей був характерний, він мав певну стать. Так, безумовно, це був голос жінки, що зливався з моїм. У всесвіті звуків я вже не йшов сам, в мене була товаришка, подруга. Ми почали пасаж у подвійних вісімках, де альти грають одкрито, й грали з пристрасстю, від якої в доброго пана Пеллегрена з'явилась легка посмішка, що її я помітив за чорними окулярами між високими змахами смичка.

Менуєт, що його професор Кан провів, на мою думку, надто швидко, не обійшовся без пригод. Моя товаришка запнулась і помилилась. Я виправив її непомітним ударом смичка, оттаким легким натиском руки. Велику покору, яку виявляла вона надалі, я приймав, як знак подяки. І протягом усього кінцевого *allegro*, яке треба грати дуже швидко, я міг думати, що вона згоджується на мою допомогу, з гідністю, але без зайвих слів. І граючи, я в'являв собі шлях не знаю вже на яку гору. «Увага! Трошки напружмось! Дайте мені руку.

Спокійніше! Так! Добре! Стрибаймо разом! Трохи відпочиньмо. І тепер з усього розбігу! А! Ось верхівля! Дякую».

Симфонія кінчилась, а я весь зворушений і можливо досить червоний, все ще тримав своє альто біля підборіддя.

— Ви чули рев ведмедів?—крикнув мені Пеллегрен.— Це дуже виразно й потішно.

— Ведмедів?—пролепетав я.—Ні, я не думав про ведмедів.

Я відразу повернувся до сусідки й уперше глянув їй в обличчя.

— Ні,—знову повторив я,—я не думав про ведмедів.

Вона ще була жвава від гри. Я побачив, що в неї чорне, блискуче волосся, гладко зачісане на вуха, прекрасний овал обличчя, чистий, трохи суворий, який зм'якшувався непомітним загибом носа, твердо окреслений рот і погляд, що ніколи не ховається.

— Я теж, — сказала вона — зовсім не думала про ведмедів.

Ми засміялись. Все товариство підвелось для перерви.

У Пеллегренів був прекрасний звичай, що гарної години молодь гуляла в саду. Я маю на увазі ботанічний сад. Як усі паризьці, я знав його тільки в день. Поринувши в темінь, він видався мені більшим і таємничим.

— Ходімо в лабіринт,—сказав я дівчині.

За поворотом якоїсь алеї ми загубили товаришів. Ніч була досить темна. Я запалив цигарку, й світло засліпило мене. Я відгадував поруч себе мовчазну дівчи-

ну, й мені здавалось, що вона ступає одним рівним кроком зо мною, що симфонія ще продовжується між нами.

По моменті мовчанки, я сказав:—О, музика завжди, навіть коли вона виявляє розпуку й повна божевілля, все таки є порядок і розум.

— Так,—пролунав серед ночі людський голос, подібний до того поважного й звучного, що товаришував з моїм альтом.

— Ви гарно сказали: порядок і розум. І тому ми завжди можемо просити в музики поради й надхнення.

Ми скінчили прогулянку, нічого більше не промовивши. Повертаючись додому, я раптом поспитав:

— Але як вас звати?

— Я внучата небога Пеллегренів. Мене звуть Елізабет Гід.

— Ви родичка Ет'ена Гіда з Нансі?

— Його дочка.

— Філолог, як і він?

— Ні, пане, я хемічка.

Мушу ще додати, що цього вечора ми грали Моцартову симфонію в соль мінор. Поміж себе ми називаємо її «наша симфонія».

VI.

Я дозволив собі спогади, які мають ціну тільки для мене. Проте може вони трохи висвітлять моє оповідання. Елізабет було двадцять чотири роки, мені кінчалось двадцять дев'ять. Ми нікому не довірили турбот про наше одружіння. Мій тесть, старий мізантроп, жив

замкнувшись у своїй книгозбірні. Він приїхав у Париж на весілля, що відбулось в останніх числах вересня, і зразу же повернувся знову в своє ув'язнення в Нансі.

Я не можу без смутку й жалю згадати початок нашого щастя. А проте в нашім житті нічого не змінилось. Ми завжди вкупі й, здається, завжди щасливі. Ми щиро поважаємо наш договір. Зло, від якого ми страждаємо, викликало в мене руїну, не подібну до того спустошення, яке лишають пристрасті. Байдуже! Все таки життя не дивиться вже на мене з тою відвертою ясністю, яку я зустрічав од нього раніш.

В ту пору,—я говорю про перші місяці нашого союзу,—світ був простий, мудрий, корився точним законам, і добре організованому розумові легко було його спізнати й з'ясувати. Там був чоловік, жінка, рідні, друзі й нечислений натовп статистів. Далі була велична сцена: великі царства, які наш логічний дух пізнав і класифікував; просторінь і час, які можна зміряти; безкінечність і вічність,—найвище поле наших мрій.

Зовні він і тепер такий. Всі істоти я застаю там, де й лишив, але не знаю, яка отрута знівечила мій усесвіт. Чи може я, сам того не розуміючи й не бажаючи, потрапив на зачароване дерево, плоди якого псують усі радощі.

Ми вирішили після весілля не подорожувати, а провести осінь в старому Ляббевільському домі. Він стоїть край перерізаного струмком пасовиська. Мій дід з батьківського боку, що кохався в садах, задавна розбив тут садок, який ще не дуже пристарів. Після смерти батьків я бував у Ляббевім тільки дуже ненадовго: моя

самотність ставала там надто глибока, надто переповнена спогадами. Після заручин, я розпорядився, щоб маєток знову владнали.

Це там я зрозумів, на яку снагу ревного кохання почав я страждати в мовчанці, і яка насолода її вдовольняти. На щастя, я не одружився з одною з тих жінок—дітей, що чарами й примхами швидко виснажують серця, ніжніші чи розпутніші за моє. Так само, як жінку, я вимагав ще друга, товариша. З першого ж дня Елізабет зі спокійною гордістю посіла місце, яке я приготував для неї, і хоч инколи я бачив, що вона вдає деяку кволість, але це, я певен, для того, щоб дати мені посмакувати ту радість опікування, яка завжди дає самцям певну гордість.

Що до дрібних сварок, неминучих між коханців, переповнених коханням ущерть, яких у певні моменти почуття навіть дратує, ми швидко дізнались, як обходити їхню пастку. Одного вечора коли ми посварились за кількох прочан, що Елізабет переконувала їх пригостити, я зрештою поступився, не без досади. «О», сказала вона тихенько, ловлячи мій погляд, «я не дуже пишаюсь зі своєї перемоги, бо завжди поступається розумніший!» А що я почервонів зніяковівши від цієї ніжної подяки, Лізбет мовила усміхаючись:—Не думай, що я завжди лишатиму тобі всю приємність і честь.

З цього вечора ми зрозуміли, що злагоду досягається ціною зречень, і ми намагались випередити один одного, граючи навзаводи в прекрасну гру покори. Инколи я бурмотів, соромлячись прийти останнім: «Коли ти любиш мене, як я тебе, ти мусіш давати мені

час зробити перший крок. Чи ти хочеш, щоб я думав, що ти одружилась із недоумком?» І ну обоє сміятись, притулившись щока до щоки й серце до серця.

Були в нас і врочисті моменти—це, коли ми в усій новині й свіжості відкривали поважні вже віком істини. Під сикоморами в головній алеї ми встановлювали принцип, що без взаємного розуміння—кохання тільки застаріле дикунство. Біля прикоренку дуба, посаженого моїм пращуром, ми доходили згоди, що цілковите довір'я можливо тільки за цілковитою щирості, виробляли прекрасні проєкти щоденних сповідів, які принаймні, найближчими днями, були такі докладні, що ми сміялись до сліз.

Ми любили проходити прекрасним обробленим майданом, що межував на півдні з нашим придолинком. Там обнімали ми поглядом пейзаж, хоч не дуже обсяжний, але повний міри й скромности, один з тих пейзажів у Іль-де-Франсі, де людські здобутки не принижують природи. А коли надходила ніч, ми сходили до села, окутаного запашною млою й велика гордість переповнювала нам серце, зливаючись із коханням.

Ми вирішили братерськи продовжувати наші студії. Коли настали холодні дні, ми повернулись до Парижу. Помолоділий, хоч і не блискучий, будинок на вулиці д'Аса сердечно зустрічав нас. Увечері, повернувшись із Сорбони, де ми по старому провадили роботи, Елізабет у професора Форнерода, а я у Пті д'Арто, ми з насолодою запирались у книгозбірні, що дісталась од мого батька, й яку ми збагачували на свій смак. То була велика кімната, куди світло проходило зверху,

немов у колодязь. Міські шуми майже не доходили туди. Там, за ясно освітленим столом, обіклавшись товстими мурами книжок, ми відчували таку приємну безпечність, що не могли дивитися один на одного без усмішки.

Зима проминула серед цього ретельного спокою. Ми рішуче посувалися на завоювання щастя й починали не дуже вже боятися несподіванок долі.

На Великдень ми збирались знову навідатись в Лябевіль, і вже раділи, що знову побачимо стільки дружніх речей, наші дерева і старі каміння, коли я одержав листа від Мішеля. За кілька день він зі своїм кораблем мав пробути в Тунісі. «То приїдьте», писав він, «побачитись зі мною... Ви не пожалієте...»

Я читав листа в голос. Раптом наші погляди зустрілись і ми разом приснули зо сміху: «Їхати? Та звичайно»!—Це викликало цілий бешкет, метушню, крики й вигуки. «Ах», сказав я з уважною серйозністю, похитуючи головою, «які ми ще й досі діти». Елізабет згодилась. «І це прекрасно — завжди бути ними».

По восьми днях ми під'їздили до Тунісу. Мішель чекав нас на узбережжі. Я не бачив його вже довгі місяці. Мені здалось, що він змінився, став спокійніший і менш запальний; і я подумав, що почасти причиною тому—перебування серед моряків. Два дні водив він нас по тубільному місту, в якому кохався. «Знаєш що», сказав я йому дивлячись на ремісників, що на карачках сиділи в глибині брудних крамничок, «ці люди перебувають ще в стадії середньовічного емпіризму. Тільки наша західня наука може врятувати їх від

винищення».—Мені здалось, що Мішель не дуже радо вітає цю тираду. Він з кволою посмішкою похитав головою.

«Наша наука! Наша наука! Волею-неволею, іслам навчився їй і все таки її зневажає. Оці люди не шукають науки, лише мудрости».—«Ах», сказав я тоді сміючись, «ви моряки всі однакові, ви вважаєте за шик присягатись Кораном. Літосчислення ви ведете за геджрою¹⁾, й гуляєте по вулицях, тільки перебираючи ліствицю. Але ввечері ви повертаєтесь у свою кабінку й читаете Бергсона, сидячи між електричним вітрогоном, точно вивіреном хронометром та добрим цейсовським біноклем. Ви «денді» зі Сходу. А проте, о невдячні сини, західня наука вигодувала й годує вас. Ви зобов'язані їй усім, навіть фокусами й хвальством вашої східньої ідеології».—«Проте», відповів брат знизавши плечима, «може й не треба покликатись до нас, щоб ми повернули їй колись те, чим ми їй зобов'язані...

Другого дня Мішель покинув нас: несподівано вирушив його корабель. Він прийшов попрощатись до нас у готель і дав мені кілька порад: «Їдьте на південь. Особливо подивіться Джербу. Збережіть для Джерби більшу частину свого часу: коли ви помарите в садах Мальбубіна, ми знову поговоримо про Схід».

— Будь певен, Мішель, ми неодмінно поїдемо по-смакувати принади Мальбубіна. Чи признаватись тобі? Ми поїдем в авто, як, без жодного сумніву, їздив і ти сам.

¹⁾ Геджра—початок нової мусульманської ери від утечі Магомета з Мекки в Медіну.

— Очевидно,—відповів він,—ми, західні, не можемо вже навіть умерти, щоб не втрутилась наука.

Мішель поїхав, ми рушили на Південь. Ми були там, один і друга, щоб викрити мусульманський світ. Спочатку нам здалося, що частина тієї мальовничості ісламу, яка так приваблює туристів, полягає в його нужденності, в його хирності, в його неуктві.—«Ми подорожуємо не в простороні, сказала мені якось Елізабет, а в історії. Нас захоплює не тільки це тендітне мистецтво, це сліпуче світло, буйна розмаїтність, але дивна річ, нас захоплюють тут також ті старі помилки, яких ми вдома вже століття, як зреклись. Цікавість, яку ми відчуваємо тут, можливо не зовсім чиста, вона несвідомо походить з пихи».

Мушу зізнатися, що до цього інтересу домішувалось почасти співчуття, почасти гідота. Коли шалені танки й обряди числених релігійних сект нагнали на нас нудоту до огиди, ми шукали спокою й рівноваги серед римських руїн, бо ця стара земля, завжди опираючись, зберегла проте багато пам'яток своїх старовинних учителів. Розмовляючи на величних сходах Ельджеліського амфітеатру, проходячи маленьким Дузьким форумом, ми відчували, що торкаємось ногою нашої справжньої батьківщини, батьківщини вищого права. Я потім розібрав, яке літературне це почуття, бо коли час і поважає латинян за їхні роботи, розум і логічність, то ми також знаємо й те, що ці прекрасні якості ніколи не могли подолати ні безглуздої мітології, ні ідолства, ні тої дикої нелюдяности, яка мучила й іще й тепер мучить душу людскости.

Байдуже! Рим дивує нас. Зневаживши Мішелеві погляди, ми досить швидко покинули Джербу, а знайшли Джігті.

Говорити про руїни Джігті, що вони здійснюються перед морем Бу-Грарі, безумовно не вірно, бо за винятком кількох відновлених після розкопин колон, старе занепале місто лишається зневажене в поросі. Джігті лежить далеко від усіх значних міст, там працюється рідко й потроху. Араб, що мусів стерегти руїни, дозволив нам за кілька монет, вільно блукати в розкопинах. Ми провели там майже з тиждень, шукаючи долі. Сама занехаяність місця, де ми знаходили ці рештки, немов би давала нам на них право власності. Користались ми ним дуже обережно: Я роздобув лопату й копаницю й ми любили досліджувати цей попіл, звідки часом видобували дрібні скарби: уламки посуду, розмаїте скло, монетки.

Обважені цим потішним вантажем, ми знову вибрались на північ, щоб там здібати корабель. За цим було море, Франція й Париж. Звідти ми рушили прямо в Ляббевіль, де мали пробути всю весну. Щойно повернувшись до дому, ми визволили одну шклянну шафу, де й виставили свої знахідки, якими не мало пишались.

Хоч наша відсутність була коротка, ми з радістю повернулись на батьківщину, до рідного міста, до своїх звичок, словом до цивілізації. Трохи згодом в Ляббевіль приїхав на сніданок дядько Абель з тіткою й Теодюлем.

Здається, я ще нічого не сказав про тітку Марселіну. І що можу я сказати, щоб не було помилкою, чимсь

надто хвальним, надто точним? Вона була вже стара, але з молодим обличчям. Скромність її була така довершена, що її було важко помітити. Погляд її синіх очей був плохий і займався часом наївністю, часом невимовним лукавством. Походила вона з мало-вченої буржуазії, але нишком набула таких тонких звичок, що могла б сама навчати. Я не зважусь сказати, що вона все розуміла, бо вона була такої доброти, яка виключає потребу розуміння. Як гаразд розібратись, то ця доброта була тільки цілковитою відсутністю злости. Вона нікого не гудила, і проте не мала вигляду дурненької. Вона ніколи нічого не говорила сама про себе, не просила найменшої дрібнички з того, що їй хотілось. Коли вона мені радила: «Та випий трохи», я знав, що це її мусить пекти спрага й наливав їй шклянку. Найбільша її рішучість у висловах обмежувалась, наприклад, тим, що коли її охоплював холод, вона говорила: «Тут досить добре», і ми знали, що саме час підкинути в комін поліно. В неї було щось на зразок пристрасти до кави. Коли ми й могли це зрозуміти, то тільки тому, що в домі, де забували запропонувати їй каву, тітка Марселіна шепотіла тихенько: «Кажуть, що кава не дуже корисна для здоров'я...» Чужі чекали-б іще якогось «але», та ніколи його не почули-б. Дядько Абель своїм гучним голосом инколи викликав думку, що він залякує свою жінку. Але як тільки тітка спиняла на ньому свою боязку простодушну усмішку, дядько зразу-ж починав щось лепетати, знітувався й тікав.

Ми поспішались показати наші знахідки дядькові Абелю, який не погребував аматорськи трохи вивчити

археологію. Там було кілька череп'яних ламп, медалі, дві чи три вази й різний дріб'язок.

— Діти мої,—с крикнув дядько Абель, сміючись.— Все це видається мені дуже милим, дуже милим, але це не варт і чотирьох су. Нічого незвичайного. Німці на своїх заводах підробляють під античні речі такі штуки тепер масами. А! Проте я не кажу, що оце... Стривай, стривай!

Він перевертав у руках маленьку штучку, яку знайшла Елізабет, і про яку ми не знали, що вона мала значити. Була вона похожа на зуб, людський чи звірячий зуб, охоплений бронзовими кігтями, позеленілими від часу. Можна б сказати, що то була підвіска чи якась примітивна й безформена дешичка.

— Оце, казав далі дядько,—це инша річ. От підодждіть... Отто Мьоленгайм, у своїй товстій книзі, говорить про оттакі цяцьки. Це до певної міри грі-грі нави-воріт. Їх уживають потай, щоб накликати на того чи того те, що поети називають гнівом богів. Словом, щось на зразок носія нещастя.

Дядько вертів і перевертав дрібничку на долоні. Грап-том він зробив рух, щоб засунути її в кишеньку на годинника, мурмочучи з веселим сміхом:

— Носій нещастя, Франсуа. Даси мені його?

Я також засміявся. Тітка Марселіна зробила головою непомітний рух про незгоду, що, я думаю, виказувало гарячий протест її душі. Елізабет теж сміялась. Розсівшись у кріслі з тим сердитим, нетерплячим виглядом, який багато розумних людей люблять напускати на себе в родині, Теодюль не сміявся. Показуючи на батька підборіддям, він вимовив з присвистом:

— Ти чуєш його? Ти чуєш? Він каже, що сміється з бога. А бог тримає його на кінці свого пальця й потішається з нього, як з мушки.

Дядько Абель і собі виступив проти Тео.

— Мій син-абат,—сказав він трагічно,—мій син-абат швидко одмовить мені в повазі, і все в ім'я чистого християнства. Він зневажає мої колекції, він сміється з моїх пристрастів, але сам ховає на грудях гарненький клунок святих ладоньок. Між лопаток його ніжить великий оздоблений малюнками наплічник. А машина, наша машина! Зайди якось у гараж, Франсуа: у нас висить іконка святого Христофора, як у всіх людей! Гарна іконка, вибита на цинку, з тих, що цілими купами малюються трафаретом. Абат сам прибав її двома цвяшками на моє авто.

Я поглянув на тітку Марселіну й побачив, що вона потай, за своїм звичаєм, але жваво цікавиться нашою бесідою. А Теодюль уже одбивався.

— Добре видно, що мій батько сміється з усього! Хіба ти не знаєш, він почав був збирати колекцію з річей, що приносять нещастя. Яке зухвальство! І коли він загубить якусь із них, ми бачимо, що він раптом дуже тривожиться. На щастя, чи на нещастя, як хочете, але всі речі з колекції одна по одній зникли. Правда, мамо?

Теодюль спинив свій холодний погляд на тітці Марселіні, яка ледве чутно кахикнула на ознаку згоди.

Тео запалив цигарку. Він почав, жестикулюючи, ходити по кімнаті.

— Мій батько,—говорив він,—вважає за добре на знак протесту що місяця влаштовувати обіди з тринад-

цятьма гостями. Це ритуал і одночасно маніфестація. На щастя чи на нещастя, вибирайте що хочете, але завжди приходить один додатковий гість. Ти мабуть помітила це, мамо?

Тітка Марселіна зробила головою легенький рух, щось середнє між: так і ні. Потім вона трохи попудрилась, знак того, що вона невидимо почервоніла.

— Ну,—сказав дядько Абель,—дайте спокій вашій матері, абате, пане абате Гро.

Потім, обернувшись до мене:

— А що до цяцьки Франсуа, даси ти мені її?

— Слово чести, ні, дядечку,—відповів я сміючись.— Якщо вона приносить нещастя, то я лишу її собі. Проте, за давністю її сили мабуть уже вичерпались.

Я кинув річ у шухлядку в комоді.

VII.

Мені дуже соромно розказувати далі цю історію, й зважуюсь я на це по довгім ваганні. Вдаючись бо до слів, я тим самим даю вічне втілення тисячі думок, які я ще міг лишити в забутті серед попереднього ніщо. Наколи я не говоритиму, мені буде важко правдиво зформулювати ті думки. Та чи й зформував я їх? Часто вони зовсім невиразні. Я почуваю, що для того, щоб зібрати їх у слова, мені треба довершити їх, може згустити, а може й знівечити. А що, коли бажаючи зробити їх приступними, намагаючись говорити ясно, я скажу надто ясно, може незугарно й напевно невірно, чого я найбільш стережусь.

Проте, я не хочу мовчати. Від отрути думок, в словах є певна протиотрута. Нехай я в голос розкажу мої найсумніші маріння, мої німі турботи: вони втратять трагічний відтінок і непомітно стануть смішні. Якось у березні, схилившись над ставком, я побачив у глибині спарованих жаб, що міцно стислись серед мертвого листа й мулу. Як би ця мовчазна й непорушна пристрасть, од якої мені мороз побіг потилицею, вилилась у кваканні, вона здалась би мені зрештою нікчемною. Так само лякає мене й смуток мій, що плазує й корчиться серед пітьми й тиші.

Повертаюсь до своєї розповіді. Ми повернулись до Франції в перших числах травня. Я думаю, що близько середини цього місяця, почалась хвороба Елізабет. Кажу «я думаю», бо в першу пору, признаюсь, я не дуже звертав на неї увагу. Мені пригадується, що одної неділі, коли в нас гостював де-хто з друзів, вона перед усіма присутніми вийшла з-за столу й заперлась у своїй кімнаті. Другого дня, як і звичайно, ми поїхали до Парижу на працю. Повертаючись, Елізабет, здавалось, заснула в кареті; принаймні, вона заплющила очі. Замість вечері вона випила дві чи три оплатки аспірину, що мене здивувало, бо вона не визнавала ліків.

— Та що тобі?—спитав я.

Вона відповіла спокійно:

— Мабуть мігрень.

Цей мігрень тягся цілий тиждень, і я почав уже непокоїтись. Елізабет не скаржилась: вона їздила зі мною до Парижу й працювала, але під кінець дня видавалась дуже зниділою.

— Де тобі болить?—поспитав я якось.

Вона зробила невиразний рух.

— Я не можу точно сказати. Десь у голові.

— Але де? В якому місці?

— Ти надто вже допитуєшся. Десь у середині голови. Чи ні, точніш, десь спереду.

Проминуло ще кілька днів. Елізабет не кращало. Вигляд вона мала стурбований. Я знову почав її розпитувати:

— Тобі боляче, Ліз?

— Трошки, все трошки! О, про це не варт говорити!

— Але, Ліз, як-би ти спробувала мені точно сказати.

— Це не легко.

— Це знайомий тобі біль, тобі вже бувало колись так?

Вона труснула головою й, здавалось, вагалась.

— Ну, ні. Напевно ні. Сказати-б...

— Ну, говори...

Вона раптом зніяковіла й обличчя їй стало затайливе й обережне.

— Мені здається,—сказала вона тихенько,—що це десь у кістках.

Вона силилась усміхнутись, але я бачив її неспокій. Я здивувався й намагався уявити собі під цим ніжним рум'янцем жахливу мінеральну снасть, міцний, гідкий кістяк і відчув якусь дивну журбу. Правда-ж, там, під тлінною шкірою є кістяк. Так, він там, він там навіки, уже знеособлений і готовий чекає свого царювання.

Підчас війни я сто разів бачив на власні очі, як руйнацькі сили шалено накидались на людей і показу-

вали на божий світ ті жахливі секрети нашої механіки життя, ті внутрішні дива, яких ніколи не мусить образити нічий погляд. Але ми вже давно вийшли з того пекла; ми повернулись ізнову до лояльного й гармонійного світу. Чого-ж хоче від мене цей холодний і тьмянний образ?

Я думаю, що коли захочу, то на моїм обличчі важко прочитати щось, крім того, що я хочу показати. Всі мої думки вилились в усмішку.

— Ну, добре, ми поїдемо до Бретона.

Елізабет знизала плечима.

— Ні. Мені здається, що звертаючись до лікаря, я даю своїй недузі право громадянства.

Вигляд їй був рішучий. І ми звели бесіду на щось інше.

Другого дня Елізабет одмовилась їхати зі мною до Парижу.

— Значить,—сказав я,—тобі не покращало. Може погіршало?

— Не покращало, ні, напевно.

Я мовчки подивився на неї й відчув себе не нещасним ще, а швидче враженим. Елізабет видалась мені блідою, схудлою. Оце тоді вона якось дивно всміхнулась і сказала.

— Як раз не з лікарем треба було-б мені побачитись.

— Правда? А з ким?

Вона ще вагалась.

— Дивна річ,—пробурмотіла вона нарешті.—Можна-б сказати, що біль походить од якогось зуба... Ні. Коли... Ах, я не знаю.

А голову мені раптом прорізала думка, одна з тих думок, які ми зустрічаємо в собі здивовано й гнівно. Першим моїм рухом було—знищити цю думку, витягти її перед сонце, що вбиває потвори. Я хотів сказати для початку: «Що здається тобі дивного в такій природній речі?» Як-би я промовив цю просту фразу, може Елізабет розсміялась-би. Може вона того-ж дня призналась мені одверто, що дивного видається їй в такім звичайнім факті. І ми відразу вирвали-б свої примари від демона самотности. Але цієї фрази, такої простої й логічної, я не промовив. Я відповів з надзвичайною енергією:

— Ну, добре, ми поїдемо не до Бретона, а до Дютрьйо. Будь розумна, Лізон, я заберу тебе в Париж.

Вона згодилась. Дютрьйо прекрасний спеціаліст. Він на моїх очах зробив огляд, прекрасний огляд, але без наслідків.

— Я не вбачаю нічого, пані, абсолютно нічого! Ще років з десять не доведеться вам приїздити до мене.

За цими словами ми покинули його.

— Ну,—сказав я в авто, коли ми повертались із Парижу,—думаю, Ліз, що ти тепер заспокоїлась.

Вона нахилила голову.

— Заспокоїлась, звичайно.

— І напевно тобі й полегшало?

— Полегшало! Ні. Не можу цього сказати.

А трохи пізніш додала ще таємничі слова:

— Справді, чому маю я страждати від зуба?

Я уважно дивився на дорогу й нічого не відповів.

VIII.

Двох наступних днів Елізабет одмовилась їхати з мною до Парижу, і я вирішив і собі не їхати. Години проходили в надто глибокому на мій погляд спокої. Елізабет всупереч своєму звичаю, бо вона звичайно дуже активна, увесь час лежала в шезльонзі, перегортаючи сторінки книжки, яку не читала.

— Добре,—сказав я їй нарешті,—ми поїдемо таки до Бретона.

Вона зробила кволий рух.

— Безумовно, ні. Для чого?

— Ти хвора.

— Хвора? Це трохи перебільшено.

— Ти-ж, видимо, страждаєш?

— Звичайно, мені боляче, трошки.

— Значить, ти хвора. Це ж ясно, Ліз!

— Я не знаю. Це не напевно.

— Ліз, я нічого не розумію.

— Ну, так же, я страждаю, але я не певна, що хвора.

Я схопив обидві її руки, й тихо притиснув собі до обличчя.

— Ліз, Лізон, моя люба Лізет, я не завдав тобі якогось болю?

Вона так палко рванулась, що сльози виступили мені на очах.

— О,—сказала вона,—я страждаю не від враженого серця. Не через тебе, не через нас.

— Через кого ж тоді?

— Ні через кого.

— Значить, це звичайна медична справа. Ми поїдемо до Бретона.

Ліз, здавалось, роздумувала, потім одповіла, підшукуючи слова:

— Я не вперта, Франсуа, ти це знаєш. І, якщо ти хочеш, ми поїдемо до Бретона. Але...

— Але...

— Нічого. Ми поїдемо до Бретона завтра, позавтра, в один із ближчих днів.

І одкинувшись, вона знову почала марити. Я запалив люльку й зробив кілька кроків. Елізабет здавалась мені найрозсудливішою з жінок. Я не здолав зрозуміти ні її болю, ні тої неохоти порадитись з певною людиною, вченим, якого вона, як і я, давно вже знала.

— Лізбет,—сказав я підійшовши й сідаючи поруч із шезльонгом,—Лізбет, нас обох годовано однаковим молоком. Нам подобаються ті самі люди й шануємо ми ті самі закони.

— Це правда,—сказала вона, граційно нахиляючи шию,—і що значить цей урочистий вступ?

— О! Нічого серйозного, запевняю тебе. Але наші навчителі вчили нас шукати причину кожного явища, й той, хто дошукується методично й терпляче, майже завжди знаходить її. Ти страждаєш. Давай пошукаєм причину цьому, і коли знайдемо її, ти вилікуєшся.

Вона кілька секунд дивилась на мене й нарешті відповіла:

— А може це забобон—дошукуватись усьому причин?

Кілька хвилин пізніше я швидко йшов дорогою через

рівнину. Це там ще з дитинства звик я, меланхолійний пастух, випасти свої турботи, скорботи й змагання. Обрій, підкреслений дорогою, тікав у безкрає небо. З усіх боків душу обгортає простеньке, звичайне світло, а вітри, напоєні сільськими запахами, докінчують заспокойливий вплив.

Того ж дня ні просторінь, ні світло, ні вітер не зменшували моєї скорботи. Я йшов низько схиливши голову, одмовляючись од усіх спокус пустелі. Я вже не міг сумніватися, що в моїм моральнім житті щось має розбитись. А що? Я ще не міг викласти цього точно, та чи й не було надто поспішним вносити в цей розбрат крицю розумувань?

Слова Елізабет, вираз її обличчя, погляд і, більш навіть, ніж сама хвороба, оттой дивний спосіб, у який вона ставилась до свого болю і переносила його,—все це сливе переможно каламутило всі наші духовні звички. У нас завжди було в одного до одного—наші спільні сповіді багато разів нам це показали—отта певність мудрости детермініста, що визнає якесь явище тільки після того, як висвітлить його, проаналізує, зазначить його місце в ланцюзі всесвіту. Жодного місця для вигадок в наших упорядкованих розумах! І от тепер я відчуваю навколо нас і на нас присутність чогось вигаданого. В цім місці нашої історії я ще й тепер відчуваю швидче ніяковість і гнів, ніж тривогу.

Можу сказати, що весь початок своєї прогулянки я хитрував, щоб не наразитись на думку, що ще дрімала в найдальшій глибині моєї свідомости. Так людина, що відчуває як потилицею їй пробігає перший

мороз лихоманки, навмисно не запобігає приступові, сподіваючись цим його відсунути, а може й зовсім закласти.

Є таке боягузство, що кінчається потребою в розгулі відваги і є, разом із тим лінь, яка потребує добре опрацьованих хитрощів. Я швидко йшов, напружуючи розум дрібними справами, намагаючись називати рослини, які траплялись, чи стисло повторити докази моєї тези, чи рецензувати авторів, яких мав студіювати. Батько часто говорив мені: «Властивістю людини не є тільки мислити, навіть мислити міцно й плідно. Трудність полягає в тому,—і оце тут мусімо ми вправлятися,—щоб мислити про те, про що хочемо й так, як хочемо». Ця фраза спала мені на думку саме тоді, коли я помітив, що вже можу господарювати тільки над найнижчою частиною своєї душі. Решта блукала десь, зневажаючи всяку дисципліну.

Я довго сховався на пагорбок і під сметановим небом усе бачив навколо себе зеленаве царство хлібів. Тільки два кольори для всього всесвіту. Сливе схематичне спрощення всієї відчувливої матерії. І посеред цього людина, людина, що нездатна вхопити керми й триматись певної дороги!

Я знов пішов швидко, спустивши очі в землю. І поперед своїх кроків я бачив думку, відому вже думку... Вона бігла, як собака. Хвилина, і я змінив напрям: і зрозумів, що думка підстрибуючи біжить поруч мене, то з правого, то з лівого боку.

Я схаменувся й намагався просто гуляти собі, наспівувати, глибоко зідхати. Так я дійшов одного з дорож-

ніх заворотів. Думка вже сиділа й чекала мене там, уперта й упевнена в своїй долі.

Тоді я справді спинився й уперше зважився глянути їй у вічі.

І відразу-ж упізнав її. То була саме та, яка ще два дні перед тим, як лисиця з нори, вихопилась із мене самого, коли я дивився на Елізабет, витягнуту на шезльонзі.

Вона була тут, ця думка, перед божим сонцем, яке, видимо, не завжди вбиває потвори. Вона дивилась на мене з лукавою впевненістю.

Я витратив час на те, щоб роздивитись сміливо її, собі на диво, раптом вибухнув сміхом.

Це зовсім незвичайна річ, сміятись самому на рівнині, де нема луни. В цім сміхові я відчув величезне полегшення. Що більш я сміявся, то більш бліднів неймовірний образ, розливаючись серед денного світла. І зрештою думка зникла.

Я повернув і пішов до дому. Розчавлюючи підошвою камінці, я потужно повторював, немов текст із катехизми:

— Я людина вільна від старовинних страхів. Я мислю про те, що хочу і як хочу. Я ще не розумію всього, але чинити хочу так, немов би одного якогось дня я мушу все зрозуміти й усе пояснити.

Я вважав, що вже схаменувся й спокійно ввійшов у велику кімнату, де ми звичайно перебували.

Витягшись на шезльонзі, Елізабет, здавалось, дрімала. Принаймні вона не поворухнулась, коли я одчи-

нив двері. Під очима їй були жовті синці. Вираз журби, чи може боязької скорботи стулив їй рота.

Я довго мовчки дивився на неї. Потім спустив очі на килим.

Там, на килимі, скрутившись як собака, мене чекала та сама думка.

IX.

Мені треба було цілого тижня, щоб остаточно вигнати цю самозванку, цю паразитку, я хочу сказати, цю безглузду думку.

Перш за все ми поїхали до Бретона. Елізабет уже не опиралась, і в мене було мало зрозуміле почуття, що ми виконуємо якусь формальність.

Бретон, що знав мене з народження, був великий батьків друг. Не зважаючи на свій вік, він не був старомодним лікарем. Він належав до генерації, що складається переважно з учнів Трусо, генерації уважних спостерегачів, мистецьких, клінічних робітників, які проте не кидають вивчати найновіших методів й наслідки досвіду можуть корегувати лабораторними висновками.

Він підійшов до нас, простягши руки, і одвертий вид йому всміхався.

— Сподіваюсь, Франсуа,—сказав він мені,—що ти чекаєш од мене підтвердження приємної новини?

Од цієї думки ми почервоніли: ми були за сто льйо від неї.

До всіх труднощів, Елізабет ще поклала на мене обов'язок розказати нашому старому другові про біль,

що мучить її. Вона тільки коли не коли вставляла якесь слово, чи притакувала головою. Не зважаючи на це, мені було приємно, навіть з родинної нагоди, опинитись перед людиною науки, одним із тих учителів, яким я завдячую своїми методами, навіть самою науковою абеткою. Я не лікар, але протягом усіх моїх студій працював у полі медицини й мав пошану до цієї галузи. Я почував полегшення від одного того, що знову чистим і мудрим світлом заллю всі свої проблеми. Бретон слухав мене, похитуючи головою, не відводячи від Елізабет погляду.

Він довго оглядав її, дещо поспитав і звернувся до мене.

— Франсуа,—сказав він,—людська голова дуже складна річ, в наші дні над нею працює багато спеціалістів. Я не можу нічого сказати, раніш, ніж ви порадитесь, принаймні, ще з двома спеціалістами, яких я не можу заступити. Твоє авто внизу? Добре. Ти поїдеш до Леду і до Феркін'ї. Я їм зараз телефоную про вашу візиту. А вийшовши від них, повертайтеся сюди. Ми подумаєм.

Ця вимогливість не тільки не здратувала мене, а навпаки подобалась: вона здалась мені розумною, згідно з тою ідеєю, яку я завжди мав про науку. Раз Елізабет хвора, ми мусімо уперто й систематично випробувати всі засоби досвідченої техніки. Добре розібрати карти й грати—жорстоко. Мушу додати, що Лізабет йшла за мною без досади, але й без особливої ретельності.

— Лізбет,—сказав я йдучи до Феркін'ї,—ти ви-

даєшся надто далекою від усього, що ми робимо, і, слухаючи мене, всі ці вчені можуть подумати, любе моє серце, що хворий—це я.

І вона знову кинула дивну відповідь:

— Але-ж, Франсуа, хто каже, що це не ти?

І злегка посміхнулась. Я відчув, що перестаю володіти собою. Ми зайшли до Феркінї. Звідти ми поїхали до Леду. Обоє спеціалістів по черзі використали всі приладдя свого знання й дали мені різні папірці, вкриті значками, цифрами й формулами. Я поспішив одвезти їх до Бретона, який прочитавши, прояснів.

— Все, як найкраще,—сказав він.—Виходить, моя дитино, що в вас нема нічого. Я маю підстави думати, що в вас там якісь незначні зрушення, які за відсутністю причини, мусять швидко зникнути.

Ми попрощались. Мені здавалось, що всю дорогу до дому Лізбет, підсиленій виконанням наукового ритуалу, покращало; вона усміхалась і навіть жартувала. За один мах ми доїхали до Ляббевілю: на дорогу треба трохи більш години. Був уже червень, небо світилось і сяяло. Коли обов'язки механіка не потребували всієї моєї уваги, я нишком дивився на ту прекрасну оновлену долину й почував, як у мені зміцнюється віра в геній свого племені й у всесвітні закони, які людина може виявити й ужити собі на користь. Лихі примари віддалились од мене. Все знову стало просте й диво полягало в самій цій простоті. Гуркіт машини під моїми ногами оспівував цю віру: в рідині нема води, на визначеній крапці мусять посипатись іскри; добре намащені снасті проходять шлях в призначений термін.

Довершений лад! Механізована ясність нашого розумового життя!

Приїхали ми на обід.

— Ну, от,—сказала мені, роздягаючись, Елізабет,—ну, от, Франсуа, тепер ти задоволений: ми були в Бретона.

— Так, любе моє серце, так, я задоволений. І був-би ще більш задоволений, як би знав, що й ти тепер віриш, що видужаєш.

— О,—ледве помітно знизала вона плечима,—звичайно, я вірю.

Обличчя їй ледве помітно скривилось, і вона додала:

— Я вірю, але мені все таки болить.

Обід пройшов невесело. Інколи Елізабет раптом замовкала серед розмови.

— Що тобі, Лізбет?

Вона відповідала тихенько:

— Це я дослухаюсь болю, що проходить.

Бачучи, що це засмучує мене, вона поспішила додати:

— Але це дрібниця, Франсуа, ти не лякайся!

— Дякую,—відповів я,—тепер уже тобі доводиться мене заспокоювати.

Коли ми встали з-за столу, я взяв у руки любе й добре обличчя, вплівши в густе, чорне волосся пальці, нахиливши його так близько, що здавалося, я почуваю свіжу вогкість погляду й розчулено прошепотів:

— Ти видужаєш, моє серце, бо в тебе нема нічого й у мене також, бо все навколо нас чисте й спокійне

І ми знову будемо щасливі, щасливі без жодної тіни, тим незлобним щастям, од якого ніхто не страждає.

Елізабетині вії тремтіли так близько від моїх, що я почував їхній шелест, але погляд її уникав мого.

Прокинувшись другого дня, обличчя Елізабет було таке розбите, що в мене не вистачило мужности спитати її про здоров'я. Вона зрозуміла мій жаль, і на очах її раптом виступили сльози:

— Це-ж не моя провина, Франсуа. Я так хочу не мучитись, так хочу видужати, хоч-би для тебе. Потерпімо ще трохи.

Ми й справді терпіли. Та й що було нам робити? Ми терпляче чекали багато день і все надаремно.

— Ліз,—пробурмотів я непевним голосом одного ранку,—поїдьмо знову до Бретона.

Вона знизала плечима.

— Досить з мене страждати,—сказала вона,—для чого ще робити себе смішними.

За своїм теперішнім звичаєм, вона лежала в шезльонзі, який звеліла поставити в своїй кімнаті. Я довго дивився на неї, дивуючись, що мій жаль проймається роздратованням. Потім, не відповідаючи, вийшов за двері й туди, в сад.

В алеях, де я ходив, підлічуючи свої кроки й тіні від дерев, раптом зрозумів я, що безглуздий гість, що паразитна думка ще й тепер сидить у мене за спиною. Я дійшов до кінця луки, сів на стару, поточену лишаями лавку, і там зробив сам собі точний і одвертий підсумок:

— Я не знаю, чи хвора Лізбет. Щось з нею ро-

битися і я не знаю, що саме. До того ніхто цього не знає. Але я хворий, ось що мені цілком ясно. Я слабую на смішну недугу: я починаю вірити в забобони. Жодного сумніву—вірю в забобони, як який-небудь папуас!

Х.

Коли мій батько бачив, що хтось з його кола зробив щось незвичайне, або просто не розумне, він говорив з холодною посмішкою: «Ось де виник папуас!» Інколи він додавав для нас, насуплюючи брови: «Я не зневажаю дикунства папуасів, але в своїм житті я зробив кілька мужніх зусиль, щоб, оскільки можна, віддалитись од них».

Мені доводилось часто відчувати, як у мене «виникає папуас». Мені досить було одної посмішки, щоб скинути його вниз. А того дня, я відчував, що він піднісся до найвищих щаблів моєї свідомости й не легко буде його повалити.

О, геній звички! Я зараз же вирішив вжити раціоналістичного методу, щоб оглянути своє падіння. Цікаво, що я не вбачав для цього безпосередньої перешкоди: раціоналізувати можна все. «Елізбет», мислив я, «моя дружина, мій друг, та, кого я вибрав для своєї любови і пошани,—Елізбет хвора. Лікарі признались, що вони нічого не розуміють у цій недугі. Точніш, вони не викрили причини, я не почув од них жодної з причин, визначених і класифікованих їхньою наукою. Їхня наука помилилась; це зовсім не означає, що наука взагалі помиляється. Нема явища, яке не мало-б своєї причини. Що мене зараз цікавить, це знайти причину, яку

медицина досі була нездатна висвітлити. Що це за причина може бути?»

Я пішов у глибину парку, де я був певний, що мене ніхто не розшукає: садівник працював у теплиці, служниці в домі. У цій самотності я був вільний, вільний ходити, спинятись, жестикулювати й обдумувати свою напасть.

— Чи можливо, щоб якась річ чи подія принесла нещастя?—Я виразно, трохи не в голос поставив це питання, щоб почати з цілковитою одвертістю.

Відповідь прийшла уривками: «чому, ні? Певні духовні нахили логічно викликають за собою різного роду нещастя. Певні вади, певні помилки, навіть на перший погляд пробачливі, носять в собі наслідки, инколи дуже віддалені, але принципів і механізму яких ми завжди можемо дошукатись розумуванням.

Є звички, чи манії, про які можна сказати, що вони приносять нещастя, в тому розумінні, що вони самі в собі носять зародки розбрату, а значить і страждання.

Досі все йшло досить добре, але я ще не зачепив своєї проблеми. Я обачно провадив далі свій дослід.

— Чи можливо, тримаючи річ, над якою було пророблено якийсь ритуал і сказано певні слова, нажити собі нещастя? Чому, ні? Свідомість сили, що приписується тій речі, тому ритуалові, тим словам може довести тендітну душу до страждань і до насолоди, нагнати їй жаху, чи придати відваги, схилити її коли до мужности, коли до боягузства. Добре! Але чи ми, Лізбет і я, належимо до тих кволих душ, що здатні до

такої міри вірити в якісь таємниці?—Безумовно, ні. Треба шукати іншої причини.

Я дошукувався її й швидко видобув — по-за сутовигаданими явищами, чи немає цілої низки явищ, що, як і всі інші, підлягають найсуворішому закону причинности, але таємниці яких ми ще не знаємо? В однім медичнім часописі я читав, що перогорійці віками звикли носити в кешені індійські каштани, щоб запобігти венозним хворобам. І от кілька років лікарі вживали з успіхом сік індійського каштану для лікування тих хвороб, а ця практика призвела до точних досліджень. В рівній мірі можливо, що дошукування вчених мають санкціонувати ще якісь дані досвіду, підвівши під нього базу, що задовольняла-б і розум. Всі гіпотези, поки досвід не прикладе до них своєї печатки, є до певної міри річ довільна, трохи чи не гра фантазії.

Хто мені скаже, що перед тим, як приписати парі, себ-то вогню, здібність піднімати покришку його казана, Папен ¹⁾ не склав трьох чи чотирьох смішних гіпотез? Що за причину він не вважав те, що казан мідний, або циліндричний, або, що він без держака, або без ручки? Коли осяяний генієм Шарль Ніколь уперше завбачив ролю, яку можуть відіграти паразити в пошесті тифу, чи не видалось йому таке міркування кумедним? Чи не хотів він одкинути його, без перевірки?

Я знову мислив спокійно й ясно. Те, що я міг так холодно й логічно мислити, наповнило мене почуттям раптової гордості. Я вернувся туди, звідки вийшов, і

¹⁾ Відомий фізик.

сів на стару лавку, щоб поважно закінчити свої міркування.—Одним словом, визнати, що не може бути жодного зв'язку між якоюсь річчю, вкинутою в шухлядку комода, й хворобою, яка мучить Елізабет, це значить—зробити висновок, гідний тільки невинного наукового розуму. Поки не найду якогось нового закону, ніщо не доведе мені, що такого зв'язку не існує. В наші дні тільки неук зважиться заперечувати зв'язок, який безперечно існує між маленькою радійною рурочкою, яку хтось необережно носить у кешенці, й виразками, що зараз же вкриють шкіру безневинних сусідів. Одмовитись зблизька розглянути якесь явище—буде тільки одною з форм марновірства. Так, буде чистим забобом одкинути гіпотезу, не перевіривши її раніш на досліді. В чому мусить полягати цей дослід? Нема нічого простішого. Досить мені тільки вивести з справи цю річ, закинути її, чи, ще краще, знищити. Якщо зникне Елізбетина хвороба, причину викрито, логіка перемогла й разом з цим винайдено ліки. А коли річ зникне, а Елізбет не покращає, то принаймні зникає набридла думка, й справу знов треба буде обговорити лікарям.

Я підвівся, зробив кілька кроків і раптом усміхнувся. Мені здавалось, що я в однораз рятую й жінку й віру. Папуас впаде в найтемнішу з своїх печер. Франсуа Гро не буде забобонним.

XI.

В нашій кімнаті, я хочу сказати в нашій шлюбній кімнаті уже два тижні Елізабет оселилась сама, бо спалося їй погано, уривками між двох приступів болю.

Я оселився в іншій, що виходила на великий поміст першого поверху. З цього помосту старомодні камінні сходи вели до вестибюлю бель-етажу. Але були ще й інші сходи, приховані, що через кімнату, сумежну з моєю спальнею, йшли до другого поверху й звідти просто в кухню.

Річ—по трьох роках я ще змушений цим невиразним терміном означати ту дикунську дешицу, амулет, якому я не знаю ні ймення, ні історії, але який почав відігравати в моїх думках надмірно велику роль,—так от, річ все була там, де я її поклав, себ-то в верхній шухлядці старого комода. А самий цей комод стояв в одній із кімнат бель-етажу, яку одчиняли тільки для гостей і яку служниці гучно взивали великим салоном, хоч у звичайну пору ми в ній сливе ніколи не бували. Віконниці там завжди було зачинено й крісла дрімали під перкалевими накривалами.

Мені було легко увійти в цю кімнату, серед білого дня, коли Елізабет відпочивала, висунути шухлядку, взяти «річ» і загубити, викинути, знищити її, як я намірився. Я й досі не розумію, чому вигдав я влаштувати якусь таємничу інсценівку. Мій упертий розум мусів на той час утратити відчуття простоти й ясності. Та проте, ніщо в моїх думках і вчинках за той період не видається мені чітким і виразним.

Щоб певніш заховатись от Елізабет, я вирішив зачекати ночі. Заховатись! Заховатись! Розповідаючи про цей епізод, я хочу змірити, скільки місця посідає гордість в моїм житті. Чи признатись, що за три роки, по всіх суперечках і помилках, що тягнуться кінець-

кінцем й досі, ця гордість не втратила своєї влади. Я волію визнати її безглуздою, але не заперечувати. Нікчемна зброя,—вона все таки допомогла мені встояти в борні й замінила підупалу віру.

Заховатись од Елізабет,—що може бути природнішого? бо я ховався тут од самого себе, бо я збирався, трактувати як «науковий експеримент» малодушний учинок, бо я намагався не впізнавати переможнього папуаса й поводитись із ним, як із ученим магістром.

Коли ввечері я zostався сам у своїй кімнаті й одягав свою нічну піжаму, в мене була хвилина каяття, свідомість якогось ліцемірства.—Ну, зізнайся, ти квола й марновірна людина, як інші, як усі інші. Не розводь про гіпотези й методи. Визнай свій страх. Так, але з тим, щоб потім його знову вигнати, щоб краще оволодіти ним. Закинь ту річ, але не пиндючися.

Мені не важко було підсилити себе проти таких міркувань. До гри пристала сила різних софізмів. Якби йшлося про мене, про моє власне здоров'я, навіть про життя! Звичайно, я ніколи-б не піддався. Але йдеться про Елізабет, і я не можу, не мушу... Кінець-кінцем, для чого говорити, що я піддався? А як Пастер, навперекір загальній думці, змусів усіх вірити в отару овечок?.. І інші факти, факти, що їх довелось би лічити тисячами. Систематична недовіра, невластива міцному розумові. Буйо, учений, перед усією Академією Наук ухопив винахідника фонографу за ніс, кричучи: він черевомовець. Смішна подія! Не треба боятися, правда-ж? Роздивитись, дослідити...

Я простягся на ліжку, неуважно шукаючи рукою

свою книжку, роман Джорджа Мура «The brook Kerith». Кілька день перед тим я навмання розкрив її й, оскільки я ніколи не читаю романів, то першу пору я вирішив дивитись на це тільки, як на вправу в англійській мові. Але, сторінка по сторінці, дивна фабула захопила мене й перемогла. Вона єдналась з моїми думками й життям. Мерехтливе світло проливала вона на мою особисту драму. В тому бо й сила великих книжок, що вони завжди зачіпають наші болі й одгукуються на важливіші наші турботи.

Книжки не було там, де я її покинув. Не знайшовши її в кімнаті й не бажаючи виходити раніш призначеної години, я взяв зі столу якийсь журнал і почав його перегортати.

В домі ще не заснули. З кухні доходив шум голосів, сміх та брязкіт пересовуваного посуду. Інколи крізь переборку із Елізабетиної кімнати долітало стиснене мурмотіння... Очевидно, готуючись на ніч, вона гомоніла з покоївкою. Трохи пізніше там і тут застукали віконниці. Брязнули запори на головних дверях; кухонними сходами ще довго човгали черевики. Потім який час в далекій приміщенні ліниве кахикання, дзюрчання води. Нарешті тиша. Жива тиша заснулого дому. А звідти, з-за штор, які я спустив од нічних метеликів, долітала тисяча шумів з саду, з темної рівнини від рослинного царства, яке ніколи не спить.

Сон Елізабет перебивався болями; вони найбільш охоплювали її пізно вночі. Тому я вирішив вирушити тільки перед світом, щоб не розбудити, не зацікавити й не стурбувати її. Пройшла година, потім друга й мені

здається, що я втратив свідомість. Принаймні, я бачив дивний сон, навіяний книжкою Мура. Я бачив Йосипа Ариматейського, що ніс на плечах раненого, але ще живого Ісуса. Він спинився передо мною, поклав свою ношу на камінь і сказав піднявши пальця: «Це тільки експеримент, простий собі експеримент».

Спів півня вивів мене з заціпеніння. Фосфоричні стрілки на годиннику, якого я носив протягом усієї війни, показували початок на третю. Затремтівши, бо в нашій придолинку навіть серед літа ночі дуже холодні, я виліз з ліжка. Я не засвітив лампи. Пересторога зовсім зайва, яка тепер видається мені надто таємничою для «суто наукового» досліджу. Я люблю поночі йти знайомими місцями навпомацки, тоді випробовую гостроту своєї пам'яті та їй подобається мені на хвилину в'явити свою долю серед усесвіту сліпих. Не рипнувши паркетом, не брязнувши замком, дійшов я тих прихованих сходів, що про них говорив раніш, і, тримаючись рукою за стінку, зійшов через усі щаблі до кухні, двері в яку через перебільшену пересторожливність покинув одчинені. Звідтіля босий пройшов камінними палгами вестибюлю. Тут я спинився на хвилину й здивовано помітив, що дихаю переривчасто, й серце мені б'ється швидко. А не був же я ні злодій, ні чужинець. Я був дома, в своїй хаті, де маю право робити все, що захочеться. Крізь віконечко над дверима пробивалась літня ніч, що видавалась мені сливе світлою. Дві чи три зірки сяяли там закрижавілим світлом. Та ні-ж бо, це не широке світло моєї лабораторії. Мені раптом стало сором самого себе, своїх босих ніг, своїх намацливих рук, краплин

поту, що виступили мені на скронях. Мені здалось, що ставши здобиччю панічного жаху, я виконую ритуал якоїсь примітивної дикунської релігії. Треба було якомога швидче кінчати його, я вже намацував ручку на дверях, коли вперше поспитав сам себе, як же я позбудусь речі. Нова зупинка, нові вагання! Вкинути її в стару криницю? Але там вона буде завжди з нами. Невдалий експеримент! Спалити? Вогонь нічого не зробить із слоновою кісткою й металом. Розтовкти? О, справді! Але порох? Безперечно, я хворий і дурний? Чом не потримати її мені в кишені до завтрашнього ранку? Тоді швидче в авто й викину річ десь далеко, в якусь річку, що може занесе її в море... Я вже вираховував був віддалення й швидкість...

Спочатку треба відчинити двері. Як у багатьох провінціяльних домах, їх було оббито повстю. Вже вони безшумно розчинялись, і я хотів підвести голову, як раптом помітив біля своїх ніг парус світла... Зараз же очі мої врились у кімнату: там, перед комодом сиділа Елізабет.

Вона сиділа спиною до мене й навіть не поворухнулась, так що я було подумав, чи не заснула вона. Від поставленої на комод свічки, над Елізабет стояло рудяве сяйво. На ній був тільки легенький пенюар, а ноги босі, як і мої. Мене охопило таке болізне замішання, що я хотів було тікати. Один крок, тільки крок назад і я похапцем, навпомацки доберусь до свого ліжка, й удам, що сплю.

Та моє вагання, хоч і коротке, було все таки надто довге. Не повертаючись, Елізабет прошепотіла:

— Це ти, Франсуа?

І раптом моє замішання замінила цілковита впевненість. В одну мить я зрозумів, що моя позиція—о гордість!—переважає над її!

— Так,—сказав я непевним ще голосом.—Так, мені почулось, що ти ходиш і я пішов шукати тебе.

— Справді,—мовила вона, тобі почулось, як я йшла, Франсуа? А коли саме?

Вона говорила повільно й так спокійно, що мені знову повстали всі мої страхи.

Не можу цього сказати Лізбет. Я був у напівсні й не можу сказати, скільки вже пройшло часу.

Я підійшов і сів на ручку її крісла. Я не міг подивитись їй у обличчя, а тільки обняв її рукою за шию й тихенько гладив пальцями щоку.

— Ліз,—сказав я голосом, тремтіння якого мені не треба було навіть удавати,—Ліз, це не розумно прогулюватись оттак тобі, босій по холодних палгах.

На одну секунду притулилась вона головою до моєї долоні і я вже сподівався, що все між нас з'ясується. Так, ми усміхаючись кинемось один до одного, ми признаємось у своїх дитячих страхах, знищемо, заколемо папуаса... І я чекав.

Чого я чекав, власне? Чи чекав я, щоб Елізабет перша зробила те, чого не хотів зробити я сам. Але треба-ж було, щоб гордість була однаково сувора в нас обох. Я зараз же зрозумів, що Елізабет чекає, як і я. Критична хвилина минула. Елізабет перша кинулась у бій. Вона може думала, що я розпитуватиму її й запобігла цьому:

— Я не могла заснути, — сказала вона, — й шукала своєї книжки.

Я в свою чергу почав гру.

— Яку книжку, Лізбет?

— Мою, твою, ту, що я взяла в тебе вчора, цей англійський роман Мура.

— То це ти взяла її, Ліз?

— Так, але не знаю, де її поділа.

— Безперечно, не тут.

— Чому не тут?

— Ти-ж сюди сливе ніколи не заходиш.

Маленька мовчанка.

— Ні, я инколи стала заходити сюди. А ти?

Голос був спокійний, тихий, рівний, проте він ставив мені пастку. Щоб не потрапити туди, я мовчав. Тоді, по хвилині мовчанки:

— Чудесна, прекрасна книжка, — сказала Лізбет. І скільки в ній зажуреної мудрости. І яка там постать Христа! Він іде на смерть, Франсуа. Я саме на Голготі. Ти пригадуєш це місце?

— Але,—сказав я жваво,—він не вмере, принаймні, не відразу. Ти, значить, не знаєш...

— Мовчи,—перебила Лізбет,—не говори мені, що буде далі. Хай я сама дізнаюсь.

О, жіноча спритність! Я мусів зібратись з думками. Що ми робимо оттут удвох, босі й напіводягнуті перед цією старовинною меблюю так пізно вночі? Нащо здався нам цей роман, ця дивна вигадка? Я відчув, що нитка нашої особистої історії, нашої справжньої драми випала з моїх рук, очевидно, на завжди, що ніколи вже

не буде такої нагоди для спільного признання, що до нашої колишньої єдності вплітається гіркий запах самотності, а може й чудернацтва. На цьому місці своїх міркувань я побачив, що Елізабет уся тремтить і цокотить зубами.

— О,—сказав я раптом розчулений і сливе розлючений.—О, Ліз, серце моє, нам тільки й остається балакати, оттак босим серед вогкої ночі, тобі хворій і мені божевільному, так, тричі божевільному, який я й є.

Я грубо схопив її на руки, щоб разом і зогріти й однести. Коли я дійшов сходів, вона сказала мені на вухо:

— Слухай! Слухай! Мені здається, що стукають кухонні двері.

— Я зачиню їх пізніш.

— Двері з маленьких сходів... То значить, Франсуа, ти зійшов тудою?

— Так, я боявся тебе розбудити.

— Але, раз ти мене шукав...

Напруження, з яким я ніс мою дорогу ношу, позбавила мене потреби відповідати. Проте я зрозумів, що ми кожен із свого боку, плутаємось у гущавині брехень і що це не гідно нас.

Я поклав Елізабет у ліжко, закутав її як дитину, губами гріючи їй руки. Я стояв навколюшки біля неї й не міг одійти, боючись віддатись на поталу своїх безрадісних думок.

— Франсуа,—сказала вона нарешті,—іди спати. Уже пізно... Он розвиднюється.

У вікна зазірала зоря.

Трохи пізніш, коли я вийшов на сходи, Ліз кволо крикнула мені:

— Куди ти, Франсуа?

— Погасити твою свічку.

Я похапцем збіг, щоб вона не затримала мене, й опинившись перед комодом, висунув шухлядку. Річ лежала там на логві із старих паперів.

Тоді я засунув шухлядку, взяв зі свічки грудочку м'якого воску й наліпив невидимі печатки між шухлядкою й самим комодом біля ручки, внизу, з правого боку. Як що шухлядку висуватиметься, віск упаде.

Потім поспішно й гомінливо повернувся до себе в кімнату.

XII.

Далі ліжко, що зовсім захололо. Тужний неспокій. Ніч уже ниділа, ніч, яку хвилину по хвилині день мав розрідити й розпустити в собі. О, як я хотів опанувати знов себе, хоч одну годину думати твердо. Я говорив з усього серця, стискаючи щелепи, щоб і собі не зацокати зубами, говорив дивні речі: Якби дано було мені сили! Дано? Од кого? Чи я вже до того хворий?

— Йди спати!—Це були Елізабетині слова. Чи думала вона, що я зможу спати? Чи спала вона, одна в нашому великому ліжкові? Леле, ні! Напевно, ні! Вона не спить і роздумує, як я. Ми роздумуємо, кожен окремо, ми думаємо про ті самі речі, й ніколи не стане в нас мужности поговорити про них од щирого серця. Сама розумовість наша, якою ми так пишались, була нам ні до чого. Наше кохання, наше взаємне довір'я. Хвилинами

я питав себе тужно, що власне значать ці слова, й мені хотілось плакати, бо я люблю, люблю, люблю! Але що поможеться оттак це твердити! Нуждене кохання, для якого я може віддав би життя, але яке не могло розв'язати мені язика.

Я був на війні, я не позбавлений відваги. Я здатний байдуже викликати й забавлятись гнівом людей, чи стихій. Та звідки тоді в мене цей страх? Бо я боявся. Чи швидче... О! Як погано я висловлююсь! Сказати, що я боюсь, не точно. Мене оточено страхом, він посідає, він пронизує мене. Коли я дихаю, я його вдихаю. Коли п'ю, я його п'ю. Він домішується до світла й до кольору всього, на що я дивлюсь. Він нівечить навіть звуки, навіть пахощі. Безіменний жах тяжив тепер, як хмара, над моїм житлом. Я не можу покінчити з цим жахом, але мені здається, що я починаю розуміти те, що старовинні люди називали фаталізмом.

Сказати-б, що хвилинами я забував про Елізабетину хворість, вона зникала в нетрях жаху, що проймав усе. Я почав невиразно сумніватись в усьому, підозріло дивитись на стіни, що могли раптом обвалитись, на небо, що могло розпастись і запалати. І з цієї ночі я знав, що Елізабет плекає такі-ж думки. Її присутність о другій годині ранку перед цією старою меблюю... Жодного сумніву, Елізабет було подолано першою. Що має статись зо мною?

Ясно одне: річ не можна викинути. Ні, повторюю, не можна! Лізбет могла-б викинути, знищити її сама. Що подумає вона про мене, коли раптом викриє, що я зробив те, на що вона не піддалась. Але треба мені до-

слідити ще й іншу гіпотезу: може Ліз спокійна й не поділяє моїх марень. В такому разі її дивувала не річ, а я сам. Чи одним учинком санкціоную я в її очах шкідливі примари, яких я соромлюсь і жахаюсь? Так, що мене найбільш смутить, це не страх, а сором піддатись цьому страхові.

Та я не піддамся. Нехай річ лишається на своїм місці. Так треба на порятунок й честь мого розуму. До того-ж, говорімо одверто: чи міг я серйозно ставитись як до «наукового експерименту» до вчинку, нав'язаного таким наївним боягузством. Ні, я знаю добре, нема жодного розумного зв'язку між цією річчю й нашою хворобою. І якщо я на шкоду логічному зв'язку вбачаю якийсь таємничий зв'язок, то це значить, що розум мій неспокійний, душа примітивна. Ну, то згодьмось із очевидним: я нещасна забобонна людина.

XIII.

Ця таємна сповідь дала мені полегшення. Хіба в певних випадках дізнатись про свою хворобу не значить—зробити крок до порятунку? Наміряючись видужати, я погодився який час зневажати себе й прозрівши що-до себе, я почав спокійно спостерігати себе, а так само й інших.

Перші наслідки цієї методи нагнали на мене жаху й здивовання.

В головах у Елізабет був маленький дзвоник. Він служив їй для того, щоб уночі кликати мене, коли треба було допомогти їй, чи дати ліки. Що-до цього, вона боялась дарма потурбувати. Піднімали мене не більш разу

або двох на ніч. Не зважаючи на літо, ми переживали пору холодних і вогких ночей. Почувши дзвоника, я схоплювався на ноги, накидав халата й біг. Коли повертався в ліжко, доводилось багато намучитись, поки знову сходив сон, а як я й засинав, то довго проблукавши перед тим серед шкідливих і потворних дум. За кілька днів в мене стало за звичку дбайливо складати халата на кріслі, щоб не шукати його поночі й при цьому я думав: «як я приготую халата, то напевне цієї ночі мене не буде потурбовано». Бо завжди, як я не подбаю скласти халата, я чую дзвінок. Обміркувавши цю наївну фразу, я легко викрав у ній папуасів наголос. Як,—думав я собі,—то я вже почав вважати, що такого факту, як забути халат, досить, щоб викликати в Лізбет приступи болю? Я намагався всміхатись, та проте, не кидав сливе що-вечора складати халата, сподіваючись, що ці заходи будуть недоцільні, вже через те, що їх ужито. Роблячи це, я помітив, що такого роду міркування не новина в моєму житті, що я завжди робив чи думав про аналогічні речі, словом, що папуас тріумфує вже давно.

Чи одягав я зранку білі штани, а небо темнішало, я ловив себе на тому, що говорив дружині: «Я одіг білі штани. Значить неодмінно піде дощ». В Елізабет навіть усмішки не викликало це речення, яке могло пройти, як жарт, чи іронія, але в якому я зараз же пізнавав ритуальну відправу папуасів.

Я викрив, що користуючись силою готових кліше, загально вживаних місць, я фатально засвоюю волю, методи, злорадісність і розум людства. Я говорю: «Град цілком вибив двадцяті кущі жоржини, й, без-

перечно, двадцятеро що-найкращих!» Частину дня я гуляв сам у саду. Неуважною рукою виривав я бур'яни й часом, на мить затримавшись перед тим, як зірвати кілька стебель жовтоголовнику, губився серед таких недоладніх дум: «Ні! Ці я покину жити! Може, як я зірву їх, то зо мною станеться щось погане».—Я винищив їх із тисячу, чому рятувати саме ці? Те саме й з паразитами. Дощовими вечорами я розчавлював гусінь, розчавлював тузинами, й раптом з пошаною спинявся перед одним, з таємним почуттям, що цей жалісливий учинок мені буде зараховано. До чого? Де? Від кого? Або розрізаю я книжку. Під час цієї механічної роботи я давав місце такому дивному розрахункові: аби тільки не пропустити мені сторінки. Як я пропущу хоч одну, з нами трапиться якесь нове лихо.

Раз увечері, повертаючись додому пішки, я почав свистіти. По кількох хвилинах я помітив, що несвідомо я насвистую жалібний марш із третьої симфонії. Я відчув якийсь стиск, що швидко перейшов у тугу й до самого дому йшов швидко, щоб одночасно й розбити настирливий ритм, і переконатись, що це несвідоме навіяння не означає якогось передчуття.

Я помітив, що під проводом народньої мудрости я разів із двадцять на день вживаю різного роду речення на зразок: Я був цього певен... Це завжди так... Це тільки зо мною буває. Ми могли того чекати..., з яких кожне було само по собі захищеною пересторогою закляття.

Як відомо, мої батьки не виховували мене в християнстві, й я думав, що я не чутливий до відомих ідей

про винагороду, кару, чи спокуту, що на них тримається оттою динамізм цієї могутньої релігії. Нема сумніву, що я немов непомітний порошок, вдихав ці ідеї з самим повітрям моєї батьківщини. Одного дня, коли, бездіяльний свідок, я побачив, як Лізбет мучиться від приступу болю, почув я, що шепочу таке чудне речення: «Я був надто гордий і мене покарано». Покарано? Чому? За що? В ім'я чого?

Другого дня, коли я перевіряв своє життя, свої спроби й свої успіхи, в мене раптом виникло почуття, що «щастя мене покинуло». І зараз же я розсердився. Як може, як наслідок раціоналістичний розум вимовити це слово! Та чи є в мені інша сила, крім мене, якої не можна аналізувати й з'ясувати?

Навіть сама звичка все з'ясовувати поступово змінюлася. Роблячи невеличкий рух, якийсь незначний учинок, я приписував йому незчисленні, надмірні наслідки: що цей вчинок означає, наприклад, поворот в моєму житті, що все життя буде назавжди зрушено.

З зав'язаними руками й ногами дивився я на перемогу дива; інколи поринаючи в таємничість, я сласно відчував, як мені крутиться голова.

Сливе що-дня я виїздив автомобілем по якісь покупки, або просто розважитись і побути на повітрі. Тоді піддавав я найхолоднішій аналізі всі жести й думки, які до тих пор я робив автоматично. Я знав, що мій мотор—металева істота, кориться тільки законам механіки й, проте, я вживав що-до нього всього антропологічного словника. Я говорив: «Він нервується. Він стомився. Він не хоче». І я зрозумів, що образи поетів загрожують

кинути знов у дикунство світ, якому так важко було піднятись до ясности. Інколи щось і справді ламалось. Я дошукувався причин цьому без твердого переконання й, наколи відразу не кидалось щось у вічі, мені якось дивно хотілось вирішити, що з'ясувати причин не можна. Я говорив про щастя, як говорив-би про духів чи демонів.

Коли я став досліджувати, то виявилось, що й сільського механика, хоч значно менш, ніж мене—мучить папуас. Бо механик був людина, правда, без уяви, але людина. Він розбирав машину частина по частині, лагодив її й знову пускав у хід з цілковитою ясністю. Але, скінчивши роботу, коли ми запалювали цигарки в присутності його робітника, я бачив як мій чолов'яга раптом з усмішкою, кидав сірника.—Ні! Ніколи не можна трьом від одного сірника! Цей бездоганий раціоналіст теж мав свого папуаса.

Я закликав тоді останніх годованців раціоналістичного часу—авіаторів, які виховуються на суворій фабриці, посеред цифр і апаратів і які що-дня доручають свою душу крицевій богині, але віддано заносять з собою в пригоди крелеву лапку, позолочену руку, бинду з стрічки.

Щоб не покидати Лізбет і все ж таки провадити свою працю, я перевіз із Парижу мінімум потрібного матеріалу—гістологія не дуже вимоглива наука—і влаштував в одній із порожніх кімнат лабораторію, що мені стала трохи в пригоді. З початку я сподівався знайти відпочинок в дрібних ручних роботах, яких потребували мої досліди. Сподіванка, яку я швидко мусів одкинути.

Певний лад, що-до розпорядку й симетрії, який я встановив ще з юнацьких літ, видався мені зараженим фетишизмом. Одні слоїки я завжди ставив ліворуч, не тому, що це було мені зручніш по суті, а тому, що я мав внутрішнє переконання, що коли я поставлю їх праворуч, моїм пошукуванням не пощастить. Сама послідовність моїх рухів мала літургійний ритм, і я дійшов думки, що скрізь техніка запозичила маніру нового забобону. Так можна пояснити те довір'я, яким користується вона серед народів, що розбили своїх ідолів, але не можуть усе таки обійтись без релігійних церемоній.

Ці спостереження не пройшли без того, щоб не викликати нових тривог. З природи я мав досить добрий моральний і фізичний автоматизм. Рефлекси мої були точні, асоціації думок досі йшли за здоровою тваринною логікою. Все почало хилитатись. Я почав роздумувати перед кожним своїм рухом; це настирливе втручання розуму мусіло призвести мене до катастрофи. Двічі під ряд, правлячи автомобілем, я зробив помилки такі значні й так мало зрозумілі, що я почував, як охоплює мене страх тільки-но діткнутись кермового колеса. Рухам, які я роками робив з інстинктивною чіткістю, тепер заважали інші, паразитичні рухи. З жахливим ясновидінням я відчував, як ці останні раптом виникають у моїх м'язах.

Згуки й запахи, які я завжди любив, втратили властиву їм силу. Я начав надавати їм химерного значення. Дійшло до того, що запах одної рослини, яку, повертаючись із прогулянки, розтирав між пальцями, нагонив мені суму аж до вечора. Поклик птаха під покровом лісу

видавався мені пересторогою. Я намагався перекласти собі його.

Тоді, зібравши весь свій розум, я раптом силився кинутись, розігнати хмари й привиди. На якусь одну хвилину я знаходив рівновагу, спокій, але чого я ніяк не міг забути, це почуття—що день, то гірше—мого при-ниження.

XIV.

Чи кажучи так довго про себе, не дав я вам подумати, що я забув Елізабет? Та як міг я її забути? Вона була моя турбота, моя що-хвилинна туга. Повертаючись після короткої розлуки до неї, я що-разу сподівався побачити, що вона всміхається, що вона якимсь дивом видужала, що лихе марево зникло.

Усміхатись? Елізабет вже не всміхалась. Принаймні, не всміхалась так, як колись раніш. І коли, щоб заспокоїти мене, вона намагалася пом'якшити сливе суворий вираз, що зо дня на день опановував її обличчя, мій не-спокій, замість заспокоїтись з того, доходив до розпуки.

Непевним голосом я зважився на пропозицію, якої не мав енергії підтримувати.

— Треба знову побачитись із Бретоном. Мусимо порадитись із найвидатнішими лікарями.

Елізабет похитала головою.

— Для чого?

— Та проте не можливо-ж...

Я не насмівся навіть продовжити. Здавалось, якась пружина в моєму мозку ослабла, впала, може навіть розбилась. Тоді Елізабет тихим голосом:

— Треба зачекати.

— Чекати, чого?

Вона повторила «зачекати», зробивши жест утоми. І ми чекали так з тижня на тиждень, як позбавлені прав вигнанці чекають на повернення своїх пільг і прав.

Це безсилля, немов у винагороду, викликало в мені порив ніжності, хоч я тепер зрозумів, оскільки вона була марна й смішна. Сливe що-дня я говорив: «Ліз, люба Лізон, я хотів би страждати замість тебе, взяти на себе твій біль».

Лізбет, не відповідаючи, стискувала мені руку, що здавалось мені рухом милосердного терпіння. Тоді я повторював свою спробу: «Так, Лізон, якби я міг взяти на себе твій біль, мені все-таки було-б спокійніше. Може він був-би мені зрозуміліший. Я чоловік, я дужчий...»

Лізабет нічого не відповідала. І я одходив, щиро обмірковуючи це бажання:—Терпіти за неї! Бути хворому замість неї!

І от це сталося: одного ранку я напівпрокинувся не від Елізабетиного дзвоника, а від невиразного почуття, що десь у світі є страждання, що біль блукає тут і там, шукаючи де-б причепитись. Потроху він, невиразний, наближався до мене, розташовувався в мені, випробовуючи свої хитрощі й умілість.

Я скінчив тим, що раптом підвівся й випростався на ліжкові: тепер уже я страждав. Я був одночасно й певен того, й уражений.

Протягом війни мене було двічі поранено й я не був первачком що-до цього: я спробував зрозуміти й визначити своє відчуття. Щось гаряче стукало, невиразно

давило й хвилинами гостро штрикало. Було це десь у кістках обличчя, точніш із правого боку.

Протягом цілої години я удавав, що думаю про якусь оману своєї уяви й наколи мені здавалось, що біль ущухає, я готовий був кричати:—Нема нічого, нічого! Я жертва безглузлого страху. З цього можна буде посміятись...

Настав білий день, не могло вже бути сумнівів: біль був там, господарем на своєму місці. Од приступів його я мусів кривитись.

Мої старі наукові звички грали самі собою: я дістав термометр і зміряв температуру: вона була цілком нормальна. Не зменшивши мого занепокоєння, це раптом зробило його ще важчим: самісінько так, як у Елізабет.

Я пообіцяв собі, оскільки можливо затаїти ту надзвичайну плутанину, яку внесло це в нашу пригоду: я волів спочатку «вивчити явище». По роздумі цей вислів викликав у мене усмішку жалю. Я був на шляху до втрати всякої віри в наші студії, наші методи, наше знання й усе таки з ретельністю вченої сороки, вимовляв по старому святі слова, в яких проте я не бачив ні сенсу, ні порятунку.

Моїм спробам усе затаїти не дуже пощастило. Я обідав у кімнаті, з якої Лізбет більш не виходила. Служниці ставили нам стола перед ліжком, або шезльонгом, і там відбувались наші сумні обіди. Того дня Елізабет кілька хвилин уважно дивилась на мене й сказала:

— Тобі не добре, Франсуа.

Я заперечив, себ-то я збрехав. Я вже не міг перелічити своїх брехень.

— Цілком добре, запевняю тебе.

А що було зробити? Признатись, що я страждаю? Встановити природу цього болю? Це значило-б попустити вуздечку нашому безглуздю, схиливши голови, кинутись у цілковиту навіженість.

Щоб довести, що зо мною все гаразд, я кілька разів пожартував. Які це мізерні й невчасні були жарти! І я знову похмурнів, дбаючи тільки про те, щоб стримати свої м'язи й не кривитись.

По обіді Елізабет не довго спала, що дало мені волю розмислитись. Мені здавалось неможливим вважати за простий збіг те, що й мене було вражено. Я навіть не ставив уже питання про незвичайність цієї справи. Мої турботи тісно скупчились навколо теперішніх обставин і їхніх прийдешніх наслідків. Ці страждання були мені цілком нестерпучі; я вигадував інші й без суперечок віддавав їм перевагу.

Раз по раз я наприймався різних ліків, що ятрили мені шлунок. Сливе всі об'єкти мого суму раптом знітились перед бажанням вигнати цей біль, відновити те, чим був я напередодні, врятувати хоч фізичну свою цілість.

Я пустився був берега, коли раптом блиснула іронічна думка:—Хіба не бажав ти взяти на себе Елізабетин біль? Хіба не бажав зазнати її болю, терпіти за неї? Ну от, друже, все так і є. От хвилина здійснити свої слова!

Правдоподібні докази допомогли мені затаїти сором: То що-ж, мусімо ми хворіти удвох? Хто-ж подбає за нас, як треба?

Інколи я кидав цю риторичку, звертався до своєї

особистої справи й нетерпляче споглядав її. Це нестерпучий біль! Нема іншого слова.

Близько вечора я, щоб полегшати собі сумління, погодився на такий наївний виверт:—Взяти Елізабетин біль? Гаразд! Але з умовою, що її буде визволено.

За обідом мені здалося, що Елізабет покращало. Вона нічого мені не сказала, але видавалась жвавішою, що я—запізно вже—пояснюю тим, що сам я був похмурий і мовчазний. Я почував, що моя софістика затягла мене в пастку. Чи признаватись мені, що я без гідности блукав серед хаосу думок? Я був переконаний, що я жертва помилки й несправедливості, що мене зрештою принесено в офіру без нагальних причин. Я зі злістю дивився на Елізабет.

Я не зважуюсь списати ніч, що пройшла по цьому. Спогадів про неї досить, щоб назавжди знизити добру думку, яку ще міг я мати про себе.

Вранці я підвівся зовсім розбитий, напівмертвий, але все-ж таки повний надії, бо здалося мені, що болі мої вщухають й міняються. Елізабет не кращало, як помилково думав я вчора. Я побачився з нею й сказав, що справи викликають мене до Парижу. Чверть години пізніш, я вже був на шляху й шалено пустив авто.

До Дютрійо я приїхав на початок прийому. Він одразу заспокоїв мене й сливе годину оглядав: один зуб в мене був попсований. Сливе видужавши, покинув я його. Приїхавши до Ляббевілю, я вже нічого не почував.

А той інший, вигнаний біль знову посів своє царство, обважений тепер соромом, од якого ще й тепер я не почуваю себе очищеним. Проте, наступними тижня-

ми мені траплялось, дивлячись на Елізабет, відчувати, як по-за моєю волею в якомусь пориві підступають мені до губ гарячі слова співчуття:—Я хотів-би терпіти за тебе... Я хотів-би.—Я ковтав їх з огидою.

XV.

Цей випадок одкрив шлях моїм міркуванням. Найвиразніше почуття у тих, що мають зі мною стосунки, що я плохोї вдачі, прислужливий, жалісливий, вірний, словом те, що залежно від нагоди називають, або гарним, або добрим чоловіком. Уявлення дуже лесе, яке я раніш приймав прихильно, з певним задоволенням. Я нікому не зробив лиха, я охоче робив рідним і друзям послуги, яких вони чекали від мене. Дійшовши повних літ, я навчився з невеликими витратами плекати й шанувати репутацію, яку дав мені щасливий збіг обставин.

Щоб не говорили моралісти, для мого духу не відкрилось на війні нагоди зосередкуватись і розвинутись. В швидкім потоці її величних явищ пересічна свідомість завмирала, хиталась, задихалась і доходила цілковитого отупіння. До того ж, коли нещастя цілковито опанують людину, вони втрачають здібність оновлювати її, а разом з тим стають і не цікаві. Словом, якщо пошана, яку я мав до власної вдачі, вийшла неушкодженою з світового стрясіння, то дві години роздуми біля ліжка моєї жінки компрометували цю пошану на завжди.

Я мав-би багато способів себе виправдати. Та не почував до цього нахилу й охоти. Так збільшувалась рана.

Повітря, що ним мусиш дихати в кімнаті хворого, принижувало й гнітило мене. Просидівши годину біля

мовчазної Елізабет, я підводився, робив кілька кроків і говорив: «Ну, я піду працювати». Я міг-би сказати чесно: «Я піду розімняти занімілі ноги, понюхати вітер, помилуватись на квіти. Вибач, люба Ліз, але я здоровий і ще молодий, мені треба почути, як сонце гріє мою шкіру, мені треба дати працю м'язам, почути в свіжому вітрі запах сосни й дроку».—Так, ні! Як можна, не будучи безсоромним, признатися в цих простих правдах? Я набирав ділового вигляду і казав: «Мене чекає праця!»

Вона так мало чекала на мене, що я мусів її чекати й сливе завжди даремно. Сидячи в лабораторії, я числив на якесь прекрасне надхнення, яке все не приходило. Я проробляв низку різних машинальних рухів, щоб мати принаймні враження активності. Переставляв слоїки, клав під мікроскоп розрізи, які нічого вже не могли мені дати, позіхав і кінчав тим, що запалював цигарку. Хвилина додавалась до хвилини. Неспокій знову гнав мене до Елізабетиної кімнати. Повертаючись туди, я не скидав блузи, заляпаної різнобарвними плямами, гадаючи тим показати, що я прийшов, кинувши працю на розпалі.

Лізабет покірно терпіла мене біля себе. Я плів її якісь нікчемні слова, поки не почую було, як вона скаже: «Дякую, Франсуа, ти дуже добрий, але я не хочу заважати твоїй праці».

Одержавши відпустку, я повертався до своїх пляшок з гарячим бажанням потрощити все на дріб'язок. Та де там! Елізабет не хотіла заважати моїй праці. Значить, я мусів працювати, щоб вона не заважала. Працювати,

чи вдавати це. Я затамомував досаду, лічив години, немов якийсь підневільний урядовець.

Чи можна через це думати, що я той, кого звуть черствим серцем, нездатним до співчуття? О! безперечно, ні. Але на дозвіллі я можу спостерігати в собі природу й прояви цього співчуття й потроху перестаю пишатись ним, як першорядною чеснотою. Сила цього співчуття в мене розливається далеко, аж до рослин, аж до землі. Тільки затягнеться посуха, тільки квіти в моїм садку починають зав'ядати, й їхня спрага вже турбує мене. Дощ, що нарешті освіжає непритомні квіти—це я сам, що напуваю й годую їх. Мені ненависно дивитись, як мучаються люди, бо уява моя тяжко зв'язує мене з їхніми стражданнями, і в бажанні допомогти їм я розпізнаю потребу швидче заспокоїтись самому. Я знаю, що слово «співчуття» кінець-кінцем краще висловлює все те, що я тут так довго пояснюю. Що я мав змогу вивчити, так це—тваринну силу, егоїстичне в цьому почутті, його вимогливість і розрахунки.

Раз був здатний до співчуття, то Елізабетині муки доганяли мене серед моєї життєздатности, серед радості, серед тілесної волі. Переживши надзвичайну тривогу, що про неї допіру мусів розповісти, я не почував найменшої ніяковости, тягости, перешкоди своїм ніжностям. Спочатку я зрадив цій сливе фізичній здібності, що набула в мені такої досконалости. Але далі я бажав позбавитись її. Я мав добру нагоду сказати собі, що хоч тут, між людьми, зв'язки й м'які, але тому ще певніші й корисніші і не завжди виносив їхні «пута» з радістю. Я бажав, щоб Елізабет видужала й для неї, й для

нас, і для себе. Инколи передовсім—для себе. А що видужання це не приходило й не можна було його передбачати, я почав нетерпеливитись і дратуватись. Я не певний, що ці підлі почуття не просвічували в моїх учинках. Гидотність їх збільшувалась від самої думки, що я не в силі їх опанувати. Тоді, гальмуючи нетерплячку, я думав гірко: «Коли таким є добрий чоловік, чи той, кого називають добрим, то хто ж тоді лихий?»

Я певен, що мої почуття набрали б менш отруйного кольору, як би ми не були в таких виключних умовах. Ясно, що під цим я розумію моральні обставини нашого життя. Про інше нема чого сказати, або дуже не багато. Я витратив багато часу на те, щоб признатись в усьому побічному безладді, але це не дало пробачення чи відстрочки головній драмі.

Вона звивалась навколо із онімілою повільністю кошмару. Що-дня все важче насовувався на мене,—я все таки не маю права говорити «на нас»—цей страх, який я, —кращого епітету не доберу, —мусів-би назвати священим страхом. Наша впертість, здавалось, підтримувала й підбурювала його. Що-дня під різними приводами входив я зі смішними пересторгами хатнього злодія до салону й подовгу дивився на старий комод. Краплини воску завжди були на місці. Очевидно, Елізабет вже не наважувалась торкнутись шухлядки, боячись, що її знов ненароком хтось застане.

Все допомагало тому, щоб ми корчилиось од муки. І перш за все наша велика самотність. Літо кінчалось. Більша частина наших друзів і родичів мандрувала десь далеко. А тих, хто лишився в Парижі й виявляв якесь

бажання побачитись із нами, я дбайливо позбавив мужности, вказавши на стан Елізабетиного здоров'я. З приводу цього я одержав кілька листів, на які відповів коротко й невиразно. Що сказати їм? Оскільки просто було-б посилатись на якусь одкриту хворобу, чи випадок: запалення в легенях, поламану ногу. Але ні! Я мусів говорити в невиразних словах про мігрень. Найчастіш я не давав жодних подробиць і роздратовано тупав ногою:—Що подумують вони?

Раз якось Елізабет звеліла принести її дівочі вбрання. Вона саме одягла одне, коли я ввійшов у кімнату. Елізабет нічого не мовила, але я побачив, що погляд її уникає мого. В сукні, що ще недавно була добре прилажена, коливалось Лізбетине тіло, до того висохле, що вона видавалась заганьбленою. Я вийшов, не мовивши й слова. Вперше здалося мені, що загроза стає поважнішою й наглою й що життя моєї молодої жінки в небезпеці.

На мене найшов приступ гніву й разом із ним здорового розуму. Як міг я так бездіяльно протягти ці три довгі місяці? На обличчі мені можна прочитати мою недолужність, моє боягузтво, моє падіння. Що сказав-би мій батько, якби, буди ще живим, побачив, до якого маячіння допустився я? Чи можу я, ледве завоювавши, оттак, без боротьби віддати жінку, яку вибрав собі? Не може бути безсилою чудесна людська наука, очевидно, я радився з людьми, що помилились. Мені треба краще потрапити, я мушу краще щось вибрати. Твердим кроком повернувся я до Елізабетиної кімнати.

— Ліз,—мовив я,—ставши біля неї навколюшки й

узявши її руки в свої,—я хочу просити в тебе великого напруження, великої послуги й доказу твого довір'я. Ліз, я дуже нещасний! Я не можу довше дивитись, як ти мучаєшся, не закликавши хоч іще один раз тих, що знають і вміють вилікувати. Саме завтра буде рік, як ми одружились...

Вона визволила одну руку й тихенько поклала мені на голову.

— Франсуа,—сказала вона,—любий друже, бідний друже! Ти ж добре знаєш, що я зроблю все, що ти захочеш.

Я не потурбувався проаналізувати ні цих слів, ні виразу, з яким їх було сказано. Я схопився на ноги. Ще один раз мені здалось, що все врятовано, що до мене вернулась охоронителька віра. Насвистуючи на все горло, зійшов я східцями й підбіг до телефону. Все того дня було сприятливе: я викликав Бретона, він на щастя був у Парижі й сам підійшов до апарату. Я розповів йому одверто, що Елізабет хвора дужче, ніж коли, й попросив його порадитись з усіма спеціалістами нервових хвороб, які на його погляд, є безсумнівними знавцями. З мовчанки, що стала по тому, я зрозумів, що Бретон розмірковує, й злякався, чи не образив його. Але це людина прямодушна, пробачлива, посивіла на практиці. Нарешті він сказав мені, що Тессар саме повернувся до Парижу, що він спробує дозвонитись до нього й скаже мені про наслідки їхньої розмови.

Увесь після-обід я провів у тримтливій лихоманці. По чотирьох місяцях одкладання, хвилини тяглись мені задовго. Відповідь прийшла підчас обіду. Бретон чека-

тиме нас завтра по обіді, щоб самому повести нас до Тессара.

Тої ночі я спав легким і спокійним сном. Страх одда-
лявся: наша справа попала до рук лицарів.

Коли другого дня я їхав автом, очі мені були ясні, рефлексив швидкі й жваві, і мені здавалось, що я повер-
нув собі сили, вийшов на свій шлях. Я знав Тессара
тільки з його репутації. Я силився в'явити собі його. Я,
знавши, що таке наука, як вона утворюється й діє, я,
що з дитинства ріс поміж учених і бачив, як вони терп-
ляче й людяно крок за кроком боролися, я раптом під-
дався химерній сподіванці, подібній до сподіванки на
якесь надлюдське втручання: може цей славетний чоло-
вік, новий в нашій історії, знає більш за інших, може
він має якісь таємні можливості.

Ми заїхали до Бретона. Він уважно подивився на
Лізбет і, не сказавши нічого значного, повіз нас до
Тессара. Сливe годину чекали ми в запорошеному са-
лоні, переобтяженому дешицями, подібними до обітних
пожертв. Я почував себе трохи одуреним, сливе підто-
ченим у сподіваннях. Нарешті нас введено було в кабі-
нет знавця.

То була довга, вузька кімната, що освітлювалася
тільки з одного краю крізь єдине вікно. Великий, чор-
ний стіл, не багато паперів, маленький каламар з тих,
що раніш коштували два су. Тессар був там, важко
вгрузнувши в шкіряне крісло. Коли ми підійшли, він не
без зусилля підвівся. Був старий, присадкуватий, кремез-
ний, з широкими, волохатими руками. Величезна леви-
на голова, вкрита щорстким сірим волоссям. Сам до-

силь вуглярний, і вуглярний та масний був хрипкуватий гoлoс, яким нас він привітав. Але погляд привабив мене й затримав, oживляючи мої сподіванки й одночасно якусь незрозумілу тривогу. Погляд в якому чергуючись пробігали проблиски генія й хмарки втоми.

Старий попросив нас сісти. Здавалось, що він страждає від ревматизму, а може також і від якогось катару, бо весь час болізно сщулився й дихав зі свистом.

Він попросив нас розказати йому історію нашої хвороби. Коли Бретон розкрив рота, старий лікар підвів свою кволу руку:

— Ні, любий друже,—мовив він,—нехай вони розказують.

Мушу признатись, що тон цих простих слів мене дуже стурбував. Тессар не сказав «нехай вона», а «нехай вони», немов-би перед його очима було двоє хворих, що їх треба було дослідити вкупі, як неподільну пару.

Елізабет не мовила й слова, й я почав говорити за неї. Діло йшло не легко, і я це відразу помітив. Тессар слухав мене мовчки. Хвилинами погляд йому запалювався, але зразу по цьому він ніби засинав. Одного разу я взяв собі в допомогу Лізбет, попросивши її розказати все самій. Очі старому загорілись:

— Ні,—мовив він,—ні. Ви! Кажіть далі!

Од цього простого речення я раптом засмутився. В мене виникла думка, що цей незвичайний старий одгадав усе, зрозумів усе, що краще, ніж ми сами, бачить він наші кволі й скорботні душі. Я відчув перед ним велику ніяковість разом із довір'ям. Крок за кроком я

вів своє оповідання, себ-то історію Елізабетиної хвороби, бо оскільки мені пригадується, я не сказав нічого про інше й особливо про те, що стосувалось мене. Нарешті я спинився. Настала велика тиша.

Тессар, здавалось, міркував, схиливши підборіддя на груди й запустивши одну руку в бороду. Але я бачив, що він нишком розглядав мене з під широких брів і раптом він поставив мені це дивне запитання:

— Ви релігійний? Ні, справді! Я хочу сказати, віруєте ви? Виконуєте всі обряди?

Пронизливий погляд світився крізь сіре волосся.

— Франсуа Гро,—сказав Бретон тихо,—син Антоніна Філіберта Гро...

— Не важно,—відповів з досадою Тессар.

Я відчув, що червонію. Ми дійшли найважливішого моменту нашої розмови. Мені здавалося, що старий, немов спокійний ворожбит, покладе раптом свого товстого пальця на виразку. Я готовий був у всьому зізнатись, розповісти оттут, перед чужими людьми, все, про що я ніколи не промовив слова Лізабет, про що я не зважувався сказати собі самому. Я чекав наказу.

Він не прийшов. Полум'я знову згасло. Я неясно бачив, як геній блимнув і заснув у потомленому погляді. Його місце посіла втома. Я зрозумів, що лікар покине це питання, що він уже надто старий, надто стомлений, що закінчить він звичайним ремеслом.

Так, леле, і сталося. Задихаючись і крекчучи, лікар нудьгівливо підвівся:

— Подивімось хвору.

Поки оглядали Елізабет, я одійшов у бік і захоп-

лено думав:—Будь йому на десять років менш, він зробив-би потрібне зусилля.

Він не дуже зволікався з оглядом, який, очевидно, не видавався йому чимсь дуже важливим. Потім він тихо заговорив із Бретоном. Я ловив уривки фраз. —Але без хірургів, правда, мій друже? Вони надто жахливі своєю руйнацією. Ні. Потерпіть. І потім, одішліть її кудись. Наприклад, у Нері. І саму, правда?

Я зрозумів. Ступив крок і пробурмотів:

— Кажете саму, докторе?

Він одповів, пильно дивлячись на мене.

— Так, я сказав—саму.

XVI.

Елізабет поїхала через два дні. Вона була дуже безсила, й я зі стиснутим серцем дивився, як вона віддалялася. З нею була наша стара покоївка, якій я вже на приступці вагону дав тисячу дитинячих порад. До останньої хвилини дивились ми з Елізабет один на одного й в очах нам блестіла затамована журба. Але що-ж! Хіба не віддали ми нашої долі в чужі руки. Ця покора ображала мене, але я не почував себе гідним кращої долі.

Нарешті сталась і розлука; я бачив, як тихе обличчя зникло поміж одсвітами шибок. Я вийшов із двірця й пішов один навмання.

На Монтмосон із Парижу одходить два потяги з кількохвилинною перервою. Елізабет поїхала першим. Моїй хворій уяві раптом здалося, що я погано вибрав, що цей потяг безумовно гірший із двох, що він зійде

з рейок. Я вбачав усі подробиці катастрофи, спалені вламки, полум'я. Я сам узяв квитки й зайняв місця. На мені вся провина! Чом не вибрав я другого потягу? Образи були настільки живі, що я мусів стиснути щелепи, щоб не кричати. Що це, передчуття? Чи-ж буває передчуття? Я люто бив ногою об землю.—Ні, ні, ні! Передчуттів немає. Є тільки ознаки, симптоми й причини. Я заперечую, я одкидаю, я розбиваю всі ці домисли!

Трохи пізніше, мені прийшла певність, що гіршим потягом може бути тільки другий, швидчий. Так, це другий потяг мусів зійти з рейок... Я вибрав добре, врятував мою любу Лізбет... Скінчилось на тому, що я всміхнувся з жалю. Хворий мозок, так, безперечно, хворий.

Я пройшов довгий шлях до взбережжя й у ходінні знайшов деяке заспокоєння. Я обіцяв собі використати цю розлуку, щоб зібратись із думками й серйозно обміркувати нашу долю. Коли я дійшов Ботанічного саду, мозок мені прояснів. Щоб дійти до нашого дому на вулиці д'Аса, де я мав пробути два дні, я пішов садом. Зосередковано йшов я довгою, тихою алеєю; там чекали мене дорогі мені спогади—все та сама Лізбет. Я йшов, віддавшись пронизливому смуткові. Але сад готував мені ще одну зустріч—професора Пеллегрена. Я раптом побачив його віддаль перед східцями великої теплиці. Він ішов під руку зі старшою дочкою Лаурою, що її з усіх ми найбільш любили за її шляхетне обличчя, на якому одбилась покора.

Лаурі Пеллегрен тоді перейшло вже за тридцять; вона була ще гарна, але знала, що ніколи не одружиться, що вона не може й не мусить одружитись. Материнське почуття, що непокоїть усіх здорових жінок, в ній переродилось, піднеслось, і вона мужньо віддала його батькові, за яким доглядала й ходила, як за дитиною.

В той момент, як я підійшов, професор Пеллегрен розмовляв з молодим ще чоловіком, жвавим і гнучким, з яким мене зараз же познайомили.

— Піго, ви ж знаєте його пошукування, правда, Франсуа!

Поки я згадував, хто це, Піго попрощався. Лаура зараз же поспитала про здоровля Елізабет. Я відповів запинаючись, і вже мала впасти мовчанка, коли професор Пеллегрен взяв мене за руку.

— Ходімо, сказав він, ходімо потихеньку, Франсуа, й користаймось сонцем. Я ще почуваю його, любий друже, хоч і не бачу. Ну, то рушаймо, оттак, Лаура ліворуч од мене, а Франсуа праворуч. Ми ж таки трохи родичі, Франсуа, трохи родичі через твій шлюб. Але не тільки через це приємно було мені вас зустріти.

Я не бачився з Пеллегренами місяців зо три й сказав на своє вибачення:

— Я думав, що ви вже на вакаціях.

— О!—мовив він сміючись,—Анатоль Пеллегрен ніколи не має вакацій. Або, щоб бути точним, вакації мають мої діти, принаймні ті, що можуть їх мати, правда, Лауро?

Лаура Пеллегрен посміхнулась. Тоді раптом старий мовив лукаво:

— Ви знаєте, що цей хлопчина, Піго, знавець в радіології. Як і в усіх нас, в нього свій бзик. Особливий! Мушу вам сказати, що я не можу зустрічатись із Піго не почувавши гризоти сумління й бажання посміятись. Боже мій, так, посміятись! Я хочу посповідатись вам, Франсуа. Піго зосереджував свою увагу виключно на діяфрагмі. Він викрив, після Діфери, звичайно, бо в Діфери є одна дуже влучна фраза з цього приводу, так от, кажу вам, він викрив, що вся особистість людини залежить од діяфрагми й це досить справедливо, бо ця перетинка,—ви, Франсуа, знаєте це добре, як і я,—приймає участь у всіх наших переживаннях, і виявляє це по своєму, скорочуючись і випростуючись. Так от, для радіологів у діяфрагмі нема вже таємниць. Спосерігаючи діяфрагму, Піго, як і всі ми, скінчив тим, що утворив не менш як нову теорію. Піго не тільки вважає, що може з рухів діяфрагми прочитати вдачу людини, що, правду кажучи, не так уже неймовірно, бо людина виявляє себе цілком у кожній частині, але він претендує,—і оттут я бачу бзик,—що може встановити її прийдешнє. Прекрасно! Прийдешнє, залежно від напрямку вдачі. Ви-ж розумієте, Франсуа, що це науковий гороскоп. Так от, мій друже, тут і починається найсмішніше. Коли ви наведете Піго на це питання, він вам скаже те, що говорив мені сто разів: «Я зустрічав одважних людей, учених, артистів, політиків. Я скорочено викладав їм мою теорію, яку вони розуміли й, можу сказати, вподобали. Я прохав ласкаво прийти до мене в лабораторію, щоб я міг обдивитись їхні діяфрагми, і завжди додавав—таємно, бо

мої папери завжди заперті. Всі обіцяли мені прийти, всі призначали час, і ніколи нікого я не бачив». Це-ж смішно!

Професор Пеллегрен засміявся:

— Розуміється, Піго зробив мені, як і іншим, честь запросити до себе. Ми призначили вже й час. Але...

— Але що?—поспитав я, бо професор не спішився продовжувати.

— Але,—сказав він з найдобродушнішою посмішкою, — але того дня я побачу, що я обтяжений невідкладною працею й одміню свою візиту.

Ми пройшли кілька кроків мовчки. Професор докінчив весело:

— Зайвий раз Піго поспитає мене.—А коли-ж ви прийдете?—Я відповім:—швидко. Але боюсь, Франсуа, що ніколи я не здобудусь на ці дві години. Ну, молодий друже, молодий друже, тепер ви кепкуєте з мене?

— Ні,—мовив я, одтвертаючись, бо на мене дивилась Лаура Пеллегрен.

— Бачите, — провадив далі професор — я міг-би сказати вам, що я надто старий, щоб складати собі гороскоп, навіть науковий. Те-те-те! Всіх нас зроблено з одного тіста, всіх людей, і наука, що є тільки спокійна безнадійність, не може врятувати нас від безумств. Франсуа, знаєте ви Букарда, графолога з Ліону, що про нього так багато говорилося? Ні? Шкода, це цікава людина. Я зустрівав його тому років мабуть із десять. Потім ми обмінялися кількома листами. Він зараз-же з них скористався.—У вашому письмі,—сказав він мені,—я помітив три ознаки, за якими розпі-

знають людей першого плану.—Справді, сказав я—а які саме?—Нема нічого простішого: великі літери ви пишете, як друковані, а «Д» ви пишете инколи рівне, инколи лежаче, й нарешті ви не поєднуєте літери між собою. Я відповів: — Дуже легко. — Найцікавіше те,—відповів Букард,—що я одмітив ці особливості в усіх людей з високою душею, наприклад, у академиків; коли я знаю, що будь чие письмо має такі особливості, то можу зараз же прослідити, як однакові властивості вдачі, таємниче переходить у їхню графіку, як говоримо ми, спеціалісти.—Ви бачите, Франсуа, що пан Букард розумна людина, й графологія не одволікла його від сатири. Але історії ще не кінець. Жодна історія не має собі кінця.

— Не томить нас, тату,—сказала Лаура, яку ця бесіда, здавалось, дуже потішала.

— Так от, діти, якби ви мали терпіння розшукати моє листування, або рукописи, які я писав ще сам, близько того часу, то може ви й побачили-б, що в наслідок цієї історії я силився вигнати з свого письма проказані особливості. От у який спосіб реагував я на це. Так, люди—примхливі тварини. Пам'ятайте, Франсуа, що инколи вони мають хоч ту заслугу, що вони щирі. Дивіться: я розказую вам про свої вади, вам, удвічі молодшому за мене.

Він повернув до Лаури свій завмерлий погляд і сказав раптом з великою ніжністю.

— Я не говорю про Лауру. Що можу я сховати од неї. Це моя молода свідомість.

Ми вийшли перед споруду амфітеатру. Одне пи-

тання пекло мені горло. Воно вихопилось майже проти моєї волі:

— Пане Пеллегрен, ви забобонний?

І ще раз старий засміявся.

— О! Франсуа! Так брутально! До чого поганий був-би з вас сповідник! От слово, якого не треба надто серйозно вживати в певнім товаристві. Зо мною, мій друже, вам нема чого боятись і передовсім неправди. Забобонний? Але безперечно, безперечно, як усі на світі. Чому ні?

— Але,—сказав я стиснутим голосом,—розум, наука...

Професор приставив мені пальця до грудей і відповів тихо:

— Розум, наука... Старі друзі, Франсуа, й більш пробачливі, ніж думають звичайно в ваші роки. Треба вчитись жити зо всіма нашими гріхами, чекаючи, чекаючи... Ну, ви тепер самотній, ходімо до нас снідати Франсуа. Якось розмістимось: стіл великий.

XVII.

Я вийшов од Пеллегренів не заспокоєний, але до певної міри спантеличений. «Як!» думав я, «цей чоловік є один із найбільших учених нашої доби. Він з тих, що стоять на носу й обережно закидають лог у невідоме, куди пливе корабель, не зважаючи на тумани й підводне каміння. Він із тих, що роблять науку, науку священну й сувору. Проте, він признається в своїх вадах, у вадах, у який ні за що в світі я, людина тридцяти років, що нічого не зробила, й сама по собі ніщо,

не згодився-б признатись, хоч би мені приставили ножа до горла. Він сказав—забобонний! Чому ні?—Він сказав це спокійно, з усмішкою. Чи може це роки дають нам таку пробачливість до самих себе? Чи це вплив цілковитої простоти? Мій батько не говорив-би так просто про подібні речі. Може для нього ніколи не могло бути нагоди. Таке! Такі нагоди трапляються що-дня і для всіх на світі. Значить, батько був витріваліший. Більш витріваліший і більш гордий, передо-всім. Так, гордий, як і його син».

Я дійшов до дому. Трохи пізніш мені принесено було телеграму. Лізабет доїхала без перешкод. Я полегшено зідхаю: одним страхом менше.

Я сподівався, що відсутність Елізабет, з якою зник з перед очей і сам об'єкт моїх турбот, дозволить мені вирватись із пут. Швидко я зрозумів, що ніщо мене не розважить, що пригоди, вистави, люди й їхні слова, все, здавалось, іде до того, щоб жити драму. Що-хвилини я в кожній події пробував убачати якийсь надприродний уплив. Я мусів заспокоїтись, щоб зрозуміти, що напруженість і сила одної якоїсь думки ні-вечить увесь усесвіт і навіть у порожнечі викликає й породжує відзвуки.

Другого дня, перед тим, як повернутись до Ляббе-вілю, я мусів снідати в дядька Абе́ля, що саме повер-нувся зі своїми до Парижу. Я пішов пішки: не мав бо чого поспішатись. Йдучи вздовж штахетів Люксем-бургу, я зустрів жебрака, що простяг до мене руку, й дав йому кілька су.

Милостиня для мене не є якийсь встановлений зви-

чай. Не давати ніколи під якимсь філософським, чи моральним приводом, здавалось мені надто підозрілою суворістю. Давати завжди,—то можна допомагати якимсь ледарям, чи п'яницям у їхнім ошуканстві. Словом, я волів вибирати, даючи випадково, потроху. В дійсності я давав, коли згадував про це, коли мені зручно було полізти в кешеню, а може також, якщо вже бути цілком щирим, і тоді, коли я йшов із якимсь другом, що не квапився дати. Повторюю, жодного звичаю!

Того дня, пройнятий тугою, я був дуже приступним для співчуття. Перед церквою Сан-Сюльпіс новий жебрак, нова милостиня; я навіть трохи звернув з своєї дороги, щоб не пропустити нагоди. Перед Сан-Жермен-де-Пре така сама історія. Туди пішли рештки моїх дрібних грошей. Коли я дійшов мосту Сан-Пер і побачив сліпого, що завжди там стоїть, у мене вихопився легкий досадливий рух. Справді, чи не забагато вже жебраків для одного дня? Зрештою, жилетна кишенька вже порожня. Я пройшов не спиняючись повз кашкет сліпого. Тільки пройшов я кілька кроків, як мене охопили вже докори сумління. Та чи треба говорити про докори й сумління. Ні! Ні докорів, ні сумління. Мене охопив страх. Хода моя стала непевною. Думки літають швидко. І на середині моста я вже спорудив цілу історію. Якщо я не дам нічого цьому горопасі, зо мною трапиться якесь лихо, мене буде покарано.

Я повернувся й, підійшовши, кинув у кашкет асигнацію на п'ять франків. Мене мало обходило, чи відчує що жебрак, чи ні, чи здивується, чи зрадіє. Так

само я міг би кинути гроші в Сену. Чи дбав я проте, щоб зробити добре діло? Безперечно—ні; тільки проте, щоб полегшити себе. Так подана милостиня тільки лютила мене:—Так от чого може дійти хворий дух від славнозвісних моральних легенд. Двічі зробив я таку дурницю. Перший раз у день моїх заручин. Я був так цілковито щасливий, що міг би віддати половину своєї радості не з одної широкої щедрості, а щоб бути певному, що збережу собі другу половину щастя. Сьогодні я нещасний, і це в ознаку своєї кволости піддався я жалю: моя милостиня є вблагальна пожертва. І тут же раптом виникає переконання, що такі думки варті кари.

Ці суперечки закінчились, коли дійшов я Пале-Роялю, перед дверима мого дядька. Подорожуючи, він забрав і привіз із собою пару далеких Авіньонських родичів, з якими, я думаю, він підтримував стосунки, з наміром трохи скандалізувати їх і тим розважитись.

Авіньонські Гро не схилялись до науки, як Паризькі, а до врядування й комерційних справ. Я сподівався, що розмова провінціалів зможе втішити мій біль. Не буди, справді, блискучою, вона від того не менш дратувала. Гість—тип з бородою, в пенсне, з голосною мовою, краплинами поту на носі, й зеленими повіками, з тих, що тримають голову, немов якусь дорогоцінність, і розмвляють тільки сентенціями,—перекинув сільницю і дбайливо збирав сіль, говорячи:

— Я не забобоний що до цього!

Подібна фраза, що недавно не притягла моєї-б уваги й на секунду, тепер боляче мене вразила. Мені здавалось, що її кинуто в мій бік, як глузливий натяк. Авіньонська родичка занепокоїлась і сказала відверто:

— А я дуже забобонна. Пригадай собі, Русіньоль.

Я дивився на цих людей з гарячою ненавістю й думав: вони дурні й смішні. І це жахливо, що я, Франсуа, такий же недоумок, як вони. Мені здавалось, що теревені цих чваньків принижують мою боротьбу.

Тут дядько Абель розсміявся, від чого затремтів увесь кришталь на столі.

— В моїй юності,—сказав він,—я систематично перевертав сільнички, сподіваючись на якусь добру сварку. Та, чудна річ, цей юмористичний жест мав здібність викликати в усіх усмішку й кінчалось це щирими розмовами. В мій час люди були вільніші й веселіші.

— Можливо, — стриманно відповіла Авіньонська дама.

Щоб одтягти увагу присутніх, тітка Марселіна кашикнула так обережно, що ніхто не почув. Я придивився до Теодюля й раптом злякався: він дряпав, рвав скатертину нігтями, охоплений, здавалось, холодною люттю. Зуби йому вишкірились. Він дивився на батька з виразом ненависти й зневаги.

— Як я був молодий, провадив далі дядько, ми любили бравувати загальною дурістю. Звичайно, ми були трохи й хвальками, але на порозі цього поганенького життя не можна цього гостро засуджувати. Ми перевертали хліб спідкою вгору й складали ножі навхрест, оттак.

Кажучи це, дядько склав два ножі навхрест. Теодюль простяг руку й схопив ножі.

— Не навхрест!—сказав він із присвистом.

Гнівню кинув він ножі на паркет. Потім встав из-за столу й вийшов, не мовивши й слова.

Настала тяжка мовчанка, підчас якої Авіньонська дама сказала тихенько:

— Бачиш, бачиш, Раулю.

Тітка Марселіна вийшла назирцем за сином, щоб розшукати його, й не повернулась. Дядько Абель спробував розсміятись, але й він був приголомшений. Обід закінчився ніяково й плачевно. Я вийшов з огидою в серці. Блювота полегшила-б мене. Я поспішався знову вернутись у свою самотину й запертись там.

Через годину я котив дорогою на Ляббевіль. Я ввійшов туди сам, тривожніший, ніж будь коли до того, ображений, ослаблений, заганьблений серед незчисленного натовпу дурнів. Царство папуаса! Вже діяв не святий страх, а найвульгарніше й найганебніше боягузство.

Увечері, з лямпою в руці, я ввійшов у мовчазний салон, який нагонив суму тим невиразним запахом, що розливається в провінціальних домах під кінець літа. Я висунув шухлядку й довго дивився на річ. Вона була там, на своїй купі паперів в гніздечку тонкого пороху: попіл із Джігті. Я засунув шухлядку й поскидав воскові краплини. Яка тепер потреба?

— Я може й забобонний,—думав я, сходячи східцями.—Забобонний, як усі на світі. Нехай! Але я, принаймні, не піддамся. Ні, я не піддамся.

XVIII.

Перший Елізабетин лист вернув мене в первісну скорботу. Чотири сторінки повні були ніжності, але читаючи їх, у мене не лишалось жодного сумніву: Елізабет сумна, вона страждає, ще більш од того, що сама, сама серед чужих.

Я перечитував удруге, зважуючи всі слова цього листа, коли до мене прийшов гість. Кого я чекав найменш за всіх й хто завдав мені найбільш радості. Мішель! Він прибув на кілька день у Францію й приїхав просто з Марселю. Який я був радий його обняти!

— По моєму, ти змінився,—сказав він,—дуже змінився з весни. Я знаю, що твоя жінка хвора.

— Так,—відповів я,—ти не побачиш її. Лікарі одіслали її на води. Дом порожній, Мішелю!

Рішуче мене охоплювало гидотою, а може й соромом, коли я говорив про Елізабет. Я зараз же змінив розмову.

— Дім порожній, і ти побачиш, що в ньому багато чого змінилося. Але твоя кімната, та сама, що й колись, ходім, розташуєшся, Мішелю!

Він слухняно пішов за мною.

— Бачиш,—сказав я, увійшовши в кімнату,—віконниці відчинено, на ліжкові свіжі простирадла. Я не чекав тебе, але кімната чекає тебе завжди. На меблях нема пороху й у вазах стоять квіти.

Мішель похитав головою.

— Так,—сказав він,—але є невидимий порох.

Я взяв його за руку.

— Наші спогади, Мішелю.

— Так, спогади й дещо ще. Порох одійшлого часу, відмерлої епохи, цивілізації, певної віри — нашої віри.

— Який ти став поважний, Мішелю.

Він усміхнувся.

— Поважний, безперечно, але не сумний, Франсуа. Хіба можу я без зворушення дивитись на всі ці старі речі? Ні, безумовно. Проте, я не такий ще старий, щоб за ними жаліти. Я відчуваю, що відхожу від них, що погляд і розум мій шукають іншого.

По мовчанці він додав:

— Ти знаєш, Франсуа, мені двадцять вісім років. В такі роки ще кохаються в різних позах і парадоксах. В моїх словах нема нічого такого. Три роки жив я на морі в прекрасній і згубній самотині. Слова, що я вимовляю перед тобою, тисячу разів були мені на язику, раніш ніж я зважився випустити їх. Ну, от якби ти пішов од мене—ти розумієш мене, Франсуа? Якби війна, або якесь інше лихо знищило тебе, тебе, що по-божно зберігаєш наші реліквії, то можу тобі сказати, що я розкидав, роздав був-би ці старі речі й поїхав-би щоб ніколи не вертатись.

— Та хіба це можливо, Мішелю?

— О! Я не зрікаюсь свого! Поїхати, так, щоб усе почати по іншому.

Він додав тихше:

— Я не можу навіть обіцяти тобі, що я не зроблю цього колись. І сподіваюсь, Франсуа, що ти не розсердишся на мене.

Я онімів од здивовання. Мішель взяв мене під руку, й ми вийшли з кімнати.

— Ходім подивимось твій сад.

— Наш сад, Мішелю.

— Нехай! Наш сад, коли хочеш.

День запасав мені ще нову несподіванку. Колись давно я провів до Марселю жваве дитя, трохи задиркувате, щире. Світ повернув мені затайливого, мовчазного, закінченого чоловіка.

Увечері, перед каміном, де палахкотіла соснина, просиділи ми дві години, спомини про які переслідують мене й тепер. Я розпалив свою люльку. Мішель курил сигарету з якимсь дивним запахом, що трохи занепокоїв мене. Розмова наша точилась поривами, репліками й довгими павзами по них. Мішель витяг із кешені один із тих разків бурштину, що їх східні люди весь час перебирають пальцями.

— А!—сказав я, всміхаючись,—ліствиця!

— Так, ліствиця,—відповів Мішель.—І це не є, як може ти думаєш, щось подібне до молитви. Які молитви? Ти може пригадуєш, що Русо, в якійсь своїй книзі радить людям завдавати пальцям підчас розмови якоїсь роботи: плести ланцюжок, чи сітку, я вже не знаю. Це справедлива порада. Оттак, розмовляючи, я змушую пальці перебирати й лічити, не дуже пильнуючи, ці лаковані й пахучі намистини, як ми обоє затикаємо роти тютюном. Такі мізерні істоти, як ми, мають потребу в цих дрібних розвагах.

— Нехай так, Мішелю, якщо твоя ліствиця заповняє тобі хоч одну хвилину в повсякчасній порож-

нечі нашого існування, я не присікуватимусь до тебе. Але що оце?

Я показав пальцем на манісіньку торбинку рудої шкіри, оздоблену опаловим камінням, що висіла між двох намистин ліствиці.

Мені здалося, що Мішель трохи почервонів.

— Це,—сказав він,—грі-грі, мій носій щастя. Я підібрав його в першу свою подорож до екваторіальної Африки.

Я не міг стриматись, щоб не сказати гірко:

— Як Мішелю, й ти також?

— Чому, я також?

— Я хотів сказати, Мішелю, і ти, як інші, як усі. Ти, син Антоніна Гро, кохаєшся в фетишах? Яка чудернацька елегантність!

Може я відчував, що слова мої звучать фальшиво, й що є щось перебільшене в цім чеснотнім гніві. Я спинився, тремтячи від хвилювання. Настала хвилина мовчанки, потім Мішель вийняв з кешені цизорика, пере-різав край мотузки, що тримала шкіряну торбинку й не вагаючись кинув її в вогонь.

Тоді я зробив мало зрозумілий учинок: простяг руку в полум'я, щоб витягти маленьку, шкіряну торбинку.

— Ні,—сказав Мішель, затримуючи мою руку.—Ні! Однаково—вже пізно.

Фетиш догорав. Запах бальзамів і ароматичних трав, незнайомий, гострий розплився по кімнаті. Трохи пізніше вугілля піднялись від невеличкого вибуху: лопнула оздоба.

— Вибач мені, Мішелю,—сказав я, одходячи від каміну.

Він знизав плечима:

— Я ще роблю те, що хочу. Але не знаю, чи завжди зможу так робити.

Він підвівся, став спиною до вогню й провадив далі:

— Ні, я не жалкую за своїм грі-грі. Яке це має значення? Ти маєш рацію. Я почуваю, що ти маєш рацію в цілому. Проте, я мушу признатись тобі, Франсуа, що життя не видається мені вже таким простим, як колись раніш. Іншими словами, з кожним днем, я все краще відгадую в ньому гру темних сил, сил, про які ми нічого не знаємо. Коли хочеш, я розкажу тобі, що трапилось зо мною вчора ввечері. Мій корабель весь цей тиждень просушує трюми й уже три дні, як я вільний, вже три дні я маю відпустку. Вже три дні я міг сісти в потяг. Я не зробив цього. Чому? Я лишався сам у Марселі, місті чекання й прощання. В Марселі, де я нікого не знав. Чому? Це сливе невимовно: якийсь гніт, якесь невиразне почуття, що я мушу лишатись там, що якесь страшне лихо чекає мене, як я виїду. Спробуй зрозуміти й не розпитуй мене більше. Я зважився раптом учора ввечері, з задиркуватости та й щоб розхитати ярмо, щоб прискорити долю. Я прийшов на перон, коли вже рушив останній нічний потяг і стрибнув у вагон другої класи, навмання, але щасливо. Я був страшенно втомлений, знервований, тепер уже певний, що я опинився в пастці, й їду на зустріч лихові. Навіть думка побачитись із тобою, Франсуа, не мала для мене

жадної ціни. Я був смертельно зажурений. Вагон, у який я вскочив, був стара коробка, вздовж якої йшли дверчата проти кожного купе. Не маючи місця, я стояв у коритарі, чекаючи не нагоди краще влаштуватись, а грому, вибуху, землетрусу. Раптом увійшов урядовець, що пройшов вагоном од краю до краю. Даючи йому дорогу, спиною я одступав до вагонної перегородки. І відчув, що перегородка піддається й натягається під моєю вагою: дверчата не було заперто. Потяг саме біг з усього розгону Л'Естацьким тунелем. Недалеко від мене в коритарі було четверо чи п'ятеро людей, які бачили, що робиться й скрикнули! Що ж сталося далі? Я думаю, що інстинктивно, як людина, що потопає, простіг я руку й опинився сливе висячи над порожнечою, уп'явшись нігтями в одвірок. Десять рук учепилось мені за живіт. Все це тяглося не більш секунди. І знову я стояв у коритарі, стояв живий. Один пан запер дверчата, другий настоював, щоб я випив шклянку рому, я й випив. Але, слухай, Франсуа, я був щасливий щасливий, розв'язаний, визволений. Цього не можна передати на словах. Великої погрози було відвернено. Невимовна радість. Я знову надовго поновив свою угоду з життям і заплатив йому. Цілу ніч просидів я край коритару біля відчиненого вікна й цілу ніч співав.

— Значить?—поспитав я тоскно.

— Значить? Нічого.

— О!—сказав я, тупаючи ногою об підлогу.—Це чудесний випадок.

— Випадок? Так, коли хочеш. Я не знаю. Не питай

у мене нічого більше, Франсуа. Я думаю тільки, як Данський принц, що може є ще в світі речі, яких ми не можемо пояснити.

Я вперто похитав головою.

— Випадок. І більш нічого?

Мішель нічого не відповів. Ми пішли спати.

XIX.

Мішель пробув у мене три дні. Три дні, про які я не знаю, що сказати. Мішель випорскнув од мене. Він був неуважний, мовчазний, а коли говорив, то говорив пошепки про речі, яких я не знав і яких він навіть не пробував мені пояснити.

— Не забувай мене,—сказав я йому, обнімаючи в хвилину од'їзду.

Він схопив мене за плеча і довго подивився.

— Як, забути тебе, брате? Хіба ти не моя Європа! Я хочу сказати—все моє колишнє життя.

Він випустив мене, схилив голову й пробурмотів:

— Треба мужности! Люди нашого покоління не матимуть щасливого життя. Всі проблеми, що здавались мертвими, знову починають звиватись і жити, немов шматки розрубаного хробака.

Автомобіль віддалявся. Я знову був у пустелі, щодня з безнадійним жахом чекаючи Елізабетиних листів, що не приносили мені заспокоєння, й напосідаючи на листоношу, коли листів не приходило.

Знано було, що я сам один й кілька друзів надіслало мені листівки. Більшість турботливо пропонувала

мені своє товариство. Я мусів ужити багато хитрощів, щоб охоронити свою самотину. Мені досить було в'явити цих надокучників, щоб наїжачитись. Така-ж гостра досада охопила мене, коли мене сповістили, що приїхав Теодюль.

Він приїхав перед вечером. Сам, тримаючи на руках курту, вкритий потом, з виглядом втікача-гімназиста. Він кинув курту на крісло й простяг мені руку, що тремтіла, як у лихоманці.

— А де-ж твоє авто?—сказав я.

— Моє авто? Ти маєш на увазі авто Абеля-Губерта? Мій любий, я не маю власного авто. Я прийшов з Вольмандуа пішки, як можеш бачити.

— Ти лишишся обідати,—сказав я холодно.

— Може й ночувати.

— А! Ти повернешся тільки завтра?

Він одповів непримушено:

— Чи завтра, чи за тиждень, я ще не знаю.

— Добре!—сказав я, зрікаючись своїх мрій.—Одягай куртку й ходім прогуляємось!

— Курту? Ні, мені душно.

— Вечори дуже свіжі тут. Ти застудишся. Будь же розумний!

Він, кленучись, одіг курту й ми вийшли в поле. Я сподівався, що вигляд полів утишить в ньому цей шал, якому причини я не знав, але лють й напруженість якого відчував. Та ніщо не впливало. Теодюль ішов, схиливши голову й дивлячись тільки в себе. І зараз же почав вигукувати:

— Ця смішна, бридка сцена! Що? Що? Не прики-

дайся простачком, хіба ти не був на ній оце недавно? Чи ти будеш казати, що тобі не хотілось сміятися?

— Звичайно, ні, Тео. Найменшої охоти сміятись.

— Кінець-кінцем можливо й це, бо там було над чим поплакати. Всі ці дурниці, все це вихваляння, я ще попустив-би йому, не зважаючи на...

— Тео,—сказав я суворо,—про кого насмілюєшся ти так говорити?

— Ах!—скрикнув він, задиркувато дивлячись на мене,—не набирай професорського вигляду й не починай читати мені мораль! Пуританин з лабораторії! Я говорю про свого батька. Я досить натерпівся від нього й можу тепер дати собі волі, принаймні, перед де-ким. Так, я можу йому пробачити всю отту мерзоту франкмасонського комівояжера. Але хай він не чіпає бога! Чуєш, нехай він не чіпає бога!

— Але-ж бо, Тео,—сказав я,—коли бог є для тебе те, що я собі уявляю, то що проти нього значить у твоїм серці нешкідливі дотепи старого, гарного чоловіка, що любить тебе, Тео?

— Сміюсь я з його любови! Вона мені набридла, я випльовую її. Як може знати він, чим є бог для нас, я хочу сказати, для мене?

Теодюль раптом спинився, кривляючись, й розреготався и крикнув мені просто в обличчя:

— Та що можеш знати про нього ти сам, о, поважний розумом?

Від його збурення я ставав холодніший і лагідніший.

— Ти помиляєшся, Тео! Я дуже хотів зрозуміти

людей твого сорту. Ми не живемо в час гордого відкидання бога. Наука вже не захоплює нас цілковито, інколи вона непокоїть нас.

Я підняв з землі цесарчине перо й крутив його навколо пучки пальця.

— Я часто говорю собі, Тео,—по хвилині заговорив я знову,—що ості цього пера, щоб утворити ці невеличкі колові плями, пристають одна до одної, кожна з точно потрібною кількістю білого й чорного, так що можна було-б визнати існування якоїсь вищої думки, якоїсь передзначеної гармонії. На жаль, ості ці витворюються через розпадання одної первісної платівки: вони не вносять своєї частини до досконалости витвору, а однімають її.

Тео мовчки великими очима дивився на мене.

— Підожди, — провадив я далі, зриваючи квітку дикої моркви.—Факт, що поміж тисячі білих квіточок, які створюють цей острішок, тільки один оцей, по середині, одержує як раз стільки пігменту, щоб бути оттаким пурпуровим, мене інколи хвилює. І багато інших речей, інших істот, Тео. Он, проходить мул,—ти, може не знаєш Тео, що він безплідний, як усі ублюдки,—і цей мул теж непокоїть мене. Яку вигоду має природа в тім, щоб перешкоджати й припиняти незчисленні породи? Але яку вигоду має від цього й бог?

Я сподівався втягти Тео в мирну філософську розмову. Але він раптом перепинив мене, скрикнувши верескливо:

— І це все, це все!

— Леле, ні, це не все. Я думаю про тисячу інших речей...

— Професор! Шкільні суперечки! Ви всі однакові, й ти не кращий за інших, за старих. Ви науково відкидаєте бога в ім'я збанкроченої науки й, оскільки ви добрі принці, то одриваєте від своєї зброї кілька сумнівних аргументів й елегантно підносите нам, немов квітку. Ти, якого я можу вважати за розумного, ти все таки хочеш заперечувати чи доводити існування бога за допомогою науки. Вона нічого не може дати ні для нас, ні проти нас, знай це. Ми хочемо знеславити її.

— Повернутись до тисячного року?

— Так, до тисячного року. Заплющити очі й скоритись!

Знову вкрившись потом, Тео скинув курту й шалено жестикулював.

— Ходім,—сказав я, узявши його під руку,—ходім до дому! Заходить вечір.

— Мені однаково, мені однаково! Так, я тебе розумію: ти, Франсуа, це той, кого називають здоровою людиною. Ти їси, п'єш, спокійно спиш.

— Що знаєш ти про це? Мій бідний Тео.

— Знаю. Я певний цього. Наука не заважає тобі спати. Але я, я...

Він вихопився з-під моєї руки й помацав мені біцепси.

— Ну, так, добрі м'язи, товсті кістки. Але я, я, подививсь на мої руки, Франсуа! Я, не що інше, як виродок. Але я житиму! Житиму!

Голос йому охрип і переривався, як у сердитої дитини.

— Виродок! Е, ні, цього я вже їм не пробачу. Ми ніколи не зможемо простити їм, цим старим, роздутим от самовдоволення людям. А війна? Слухай, а війна!

Ми вже повернулись були. Я легенько штовхнув Тео в крісло й сказав сердито:

— Війна. Ти скаржишся. Од чого ти там страждав?

— Як!—сказав він, повертаючи до мене бліде обличчя.—Та чи думаєте ви, інші, що коли ви бились, то ви тільки й страждали? Та ви тоді нічого не розумієте! Ви не знаєте, що нас, «нікчем», отруєно до кінця наших днів. Стривай! мені гірко в роті...

Він плюнув на паркет і закінчив несподівано:

— Нам, малим, що були ще дітьми, під час війни, лишалось два виходи—божевілля, або бог. Безперечно, дадаїзм або церква.

— О,—сказав я, нетерпляче,—були й інші шляхи!

— Інші шляхи? Так, для хлопчиків дуже мудрих і трохи дурних. Що хочеш ти, щоб розумів у цьому оттой старий! О! Я ненавиджу його! Ненавиджу його!

—Принаймні, ти посоромився-б так зневажити найкращі християнські чесноти.

— Так, чув це. Ви, що нічого не знаєте в християнстві, вбачаєте в ньому тільки слабодуху мораль. Нам же воно дає те, чого ми просимо в нього—метафізику. Мораль? Сміюся я з неї. От чому старий мені гидкий.

— Тео!—сказав я,—Тео! прошу тебе, досить цього гидкого розбрату. Якщо ти на нещастя думаєш, що вже

не можеш любити батька, покинь його спокійно. Ти-ж чоловік.

Погляд йому налився люттю.

— Тобі легко це сказати. Ти маєш власне майно.

— Дурні слова.

— Так,—сказав він раптом,—я боягуз, боягуз і не можу навіть висловити, до чого я бридкий собі.

Він зарідав.

За все своє життя, я не бачив, як плаче Теодюль. Він сховав обличчя в долоні й повторював: — Боюсь умерти...—Тоді я наблизився до нього, схопив за руки, хотів одвести їх од обличчя, говорячи, яко мога лагідно:

— Тео! Тео! Та ти хворий, мій бідний хлопчику!

Він укусив мене за пучку так люто, що я скрикнув од болю. Потім підвівся й пішов, хитаючись переривчасто й кричачи:—Цього я ніколи не прощу тобі, ніколи!—Потім вийшов, грюкнувши дверима.

Я шукав його в саду; я вийшов сливе до самої дороги. Ніч була чорна, й я не побачив його.

XX.

Другого дня я телефоном дізнався від тітки Марселіни, що Теодюль повернувся в батьківську оселю, але мусів лягти в ліжку.

Я знову почав виглядати листоношу й зосередкувався на думці про Елізабет. Я вже не важив на видужання; я тільки з дня на день виміряв поступ нашого болю. Лізбет, моя мужня й спокійна Лізбет, почала скаржитись і доходити до розпачу.

Похмура осінь поганила сади. Годинами простоював я перед зачиненим вікном, дивлячись, як течуть шибками краплини дощу. Вони потроху збільшувались, потім одна з них, ставши вже важкою сльозою, котилась униз, затаючи й інших з собою. Охоплені нестямною вони котились все швидче й швидче, й губились нарешті в мутному струмені внизу на вікні. Я уявляв собі якийсь фатум. Але який образ, яка подія не викликає в скорботній душі думки про присуд долі?

В такі хвилини, охоплений напівсонним отупінням, я чув, як б'ється моє серце.—Що, як воно раптом спиниться?—думав я. І схиливши шию, я вже відчував себе покірним, я вже залишав був гру. На щастя, серце билось собі, мимо моєї волі. В нього було своє щастя, свої тваринні радості, які мені були ні до чого. Я відгадував його одну зі мною спільність тільки через біль. Найвища сумирність: основні сили нашого фізичного життя не піддаються нашій владі, навіть нашому доглядові. Нам дозволено ходити, їздити, працювати, без кінця виявляти себе й розважатись блискучими ідеями, але головні органи лишаються в руках якоїсь таємної сили, що сміється собі з наших забав, робіт, що керує всім серед тиші й проти якої ми не маємо іншого засобу, як руїна, один мах руки, я хочу сказати,—самогубство.

Дійшовши цього спаду, я уявляв між усіма рухами світу й собою якісь таємничі зв'язки, тим страшніші, що вони не були виявлені, ні, безперечно, ще гірш: вони взагалі були не виявлені.

Батько, що виховав нас у пошані й дотриманні най-

суворішого раціоналізму, був далекий од брутального заперечення дядька Абеля. Батько говорив нам: «я думаю, що бога не існує; але існує ідея бога, й її треба досліджувати». Ідея бога не була чужа в моєму житті. В ту пору вона посіла в моїх роздумах таке місце, що менш упертій розум, безумовно, вважав-би це за якусь пересторогу. Я думав про бога не як про наочну реальність, а як про реальність можливу. Сила моїх міркувань починалась так:—Сам бог...,—і це не було діалектичне лукавство. Це означало—бог, такий, яким його можуть уявити найкращі з вірних... Словом, в моїй душі—жодного бога, але вакантне, з кожним днем виразніше, місце для бога.

Душевна криза все важчала, й я ловив себе на розрахунках, точність яких лякала мене.—Якщо в божій силі визволити мене з мого нещастя, нехай він зробить це для початку. А потім ми побачимо.—Я обмірковував Паскалеве парі, меркантильний характер якого мене досі відвертав.—Нічого не втратити, й усе набути.—Я мережив думки на цю тему.—Ну, добре, нехай! Коли бог виявить себе, то я не кажу, що за певними умовами...

Та швидко я зрозумів, що просячи таким околишнім шляхом, щоб бог визволив мене від моїх забобонних страхів, я звожу його самого до ступня вищого забобону. І от, дивна для раціоналістичного розуму річ, я вважав бога за дурницю, але я не міг без огиди погодитись на те, щоб ідею бога було хоч трохи зневажено в моїм погляді.

За прикладом багатьох атеїстів я не уявляв, щоб була зовсім неможлива зустріч моя з богом. Я розгля-

дав її, як побачення могутностей, як нараду на величних горах. І от бог торкнувся моєї п'яти, але стрілою іронії. Замість того, щоб увійти головним ходом метафізики, він прийшов крізь льох. Звідси гнів і опір.

Дні минали в цій спірці, що знесилювала мене, й я готовий був уже пуститись берега, коли Елізабетин лист покликав мене ближче до людської турботи. Що роблю я тут?—писала вона мені.—Що роблю я тут, далека від тебе? Я нічого не чекаю від тих байдужих, що оточують мене, й не більш від того лікування, що маю. Коли я ще покладаюсь на кого, то це на тебе, Франсуа, на нас; коли ще я закликаю що, то тільки наше кохання, що з розлуки даремно мучається. А проте, Франсуа, мені страшно побачитись із тобою. Чи не знайдеш, що я змінилась, зменшилась. Чи захочеш упізнати свою жінку й знову любити її.

Лист цей бичував мене. Тессар помилився, як і всі інші. Відокремлення не дало жодного видужання. Я спав і попускався в отупінні, гіршому за всякі помилки. Тим часом Елізабет виснажувалась, як пловець, що не має надії.

Я витяг годинника. Було вже за третю. Листи з округ надходять до Ляббевілю по обіді. Я вирішив чекати ночі. Я вивів машину й сам перевірів усі апарати. Потім розіслав мапу й вибрав собі маршрут. Кілометрів з триста п'ятдесят, мабуть. Мені треба їхати шість, сім годин, не більш. Виїхавши близько півночі, я приїду на ранок.

Настав вечір. Мені здавалось, що кожна хвилина ретельною й нестямною ко машиною працею одриває гранітну гору. По обіді мені захотілось ще раз увійти в салон. Я сів перед комодом і витяг шухлядку. Річ видалась мені мізерною, безформеною, інертною. Вона спала навіки сном, що обплутує всю матерію. Який може бути зв'язок між нами й цим уламком? Проте я вагався, чи доторкатись до неї. Побачивши її, я знову повернувся до химер.

Ні,—подумав я раптом.—Нехай вона лишається. Людину гідну цього імени можуть одвідувати безглузді прояви; його обов'язок — не дозволити їм породити якийсь учинок.

В цю хвилину, я почув стукіт у двері. То могла бути тільки служниця й те, що я сидів перед комодом, не могло її здивувати. І все ж таки мене охопив сором і жах, і я так люто штовхнув коліном шухлядку, що дерево затріщало.

— Пане!—сказала служниця,—куди покласти вашу шубу?

— Дайте сюди,—простіг я руку й зараз же заховав її, бо вона тремтіла, як у п'яниці, чи старого.

Я виїхав задовго до півночі, й добре зробив, бо двічі збився з дороги: дві важливі помилки, що забрали в мене багато часу. Про цю подорож пустельними шляхами я зберіг запаморочливий спогад. За мною назирці гналась зграя думок, передо мною—прозоріша за чорний діамант ніч і смуга світла, в якій божеволіли метелики.

Я доїхав Нері близько сьомої й легко знайшов го-

тель. Порт'є позіхаючи провів мене до Елізабетиних кімнат. Вона була в ліжку й безперечно ще спала, але почула й упізнала мій голос.

— Франсуа!—крикнула вона.—О! Не входи іще, прошу тебе!

Я опинився в неприємному, ворожому салоні. Крізь напіводчинені двері я чув шум із кімнати і зрозумів, що Елізабет одягається, зачісується, може прикрашається. Я став навколюшки біля дверей й прошепотів:

— Ліз! Ліз! Серце моє! Я приїхав забрати тебе. Я одвезу тебе.

Вона відповіла напівнепритомним голосом:

— Ти одвезеш мене, Франсуа? Але потерпи ще трохи, для нашої любови, мій любий.

В цьому голосі було стільки муки, що я не витримав і увірвався в кімнату. Від затягнутих занавісок там була сутінь присмерків. Побачивши мене, Ліз заховала обличчя в подушки.

—О!—сказала вона плачучи:—не дивись на мене. Я така негарна.

Я вже притискав її до грудей. Вона здалась мені більш утлою ніж дитина. Любе обличчя було тонке, схудле, молочно-біле.

— Ліз, люба Ліз,—лепетав я.—Як можеш ти ховати своє обличчя? Воно ніколи не видавалось мені кращим!

— Леле!—сказала вона.—Я вже тільки тінь твоєї жінки.

Вона все плакала й я не міг заспокоїти її.

— Одягайся,—сказав я,—зараз-же їдьмо! В себе вдома ми принаймні мучитимемось укупі.

Менш години треба було на те, щоб покінчити збиратись. Лізбет сіла в глибину авта, служниця біля її ніг. Я знову взявся за керманиче колесо.

— Як ти мабуть втомився,—сказала вона.

— Ні! Ніколи я так цілковито не опановував себе...

Я зробив цей шлях назад з тою казковою упевненістю, яку легенда приписує сомнамбулам. О п'ятій годині дня ми були вже в Ляббевілі й я взяв Ліз на руки, щоб однести її в кімнату.

— Я можу ще ходити,—сказала вона, пручаючись.

— Лиши,—відповів я,—коли я притискаю тебе так щільно, мені здається, що кохання дужче за все на світі.

Вона відповіла в однім зідханні.

— Дужче за гордість, Франсуа.

Я поклав її на наше велике ліжко. Вона зідхнула й заплющила очі. Думаючи, що вона хоче заснути, я навшпиньки вийшов.

По обіді я задрімав у кріслі, сидячи сам у нижній залі. Очевидно, жінки не зважились мене розбудити, бо прокинувся я серед ночі від холоду. Ноги мені тремтіли, як повертався в свою кімнату; насилу роздігшись, кинувся в ліжко й немов провалився в безодню втоми.

Ця втома не пройшла й другого дня, коли я прокинувся, й, безумовно, вона є причиною тих невластивих змін, що сталися в той день з моїми думками та вчинками.

Кінчався жовтень. Жалобний спокій неділі в провінції. Світло тривожне й убоге. Я швидко одігся, дійшов Елізабетиної кімнати, спинився й постукав у двері.

Що ніхто не відповідав, я тихенько штовхнув двері. Елізабет обкладена подушками сиділа в ліжку. Чи боячись світла, чи з якихось інших невідомих мені причин, вона спустила собі на обличчя один кінець шарфа, що ним пов'язала голову. Непорушна, вона нагадувала не знаю вже яку завішану трагічну статую. Вона навіть не почула, що я увійшов. Я миттю кинувся назад і вибіг на східці. Жодних суперечок. З точности своїх рухів, я зрозумів, що міру переповнено, що ніщо вже не завадить тепер мені шукати визволення навіть у безглузді, що я йду, щоб викинути, розтрошити, знищити... річ.

Я увійшов у салон і заперся там. Потім підійшов до комоду й висунув шухлядку. Річ зникла.

XXI.

Тепер мені треба без зайвих вивертів та всяких, що й раніш були турбот, розповісти все, що сталось після викриття. Коли я думаю про почуття, що охопило мене перед розкритою шухлядкою, я не знаю, як його назвати: чи полегшення, чи визволення. Зміст цих слів надто ясний і точний.

Ту жовтневу неділю провів я в ліжку, сплячи якимись приступами. Челядь вийшла ще зранку; тільки стара наша покоївка ходила за Елізабет і вартувала дім. Шум від її кволих кроків оддавався в коритарах. Близько півдня вона прийшла спитати мене, чи не хочу я чогось із'їсти. Я відповів, що не голодний. Наприкінці дня я раптом заснув. Проте мій сон не був такий глибокий, щоб не чув, як риплять замки, як грюкають

двері, і серед тиші чути чийсь кроки, легкі, легкі. Чи може це тільки сон?

Я прокинувся серед холодної темряви. Запалив люльку й відчув, що я знову здатний мислити. Полегшення? Визволення? Можливо. Але чом не сказати також і безмежна цікавість і чекання, чекання? Хто це зробив? Тяжка несподіванка: Лізбет піддалася. Хто-ж, як не вона?

Я хотів піти до неї. Засвітив світло й поглянув на годинника. Було близько півночі. Надто пізно: вона мусить уже спати. Я скинув одєжу й тремтячи заліз у ліжко.

Елізабет зважилась перша. Вона була не така горда, як я. Чи простіша? Чи розумніша? Чи слабша? Чи дужча? Я стрибав од одної думки до иншої, сливе забуваючи своє ранішнє вирішення, намір, що його випередила Елізабет.

І ще раз мене визволив всепробачливий сон.

Прокинувшись я пішов до Лізбет. Вона розчісувала й напахчувала своє чудове, чорне волосся. Я сів біля ліжка й жадібно вдивлявся їй у обличчя, сподіваючись прочитати на нім те, що могло-б мені все пояснити. Погляд її видався мені жвавішим, ніж звичайно. Раптом вона простягла руки, притягла мене до себе й довго тримала так. Говорила: Франсуа, любий Франсуа!—Потім узяла мою руку й притулила до своїх губів. Тільки подяку можна було висловити так. Я ловив її погляд, він повний був нез'ясненої ніжності. Я зрозумів, що ще раз ми не скажемо нічого, ні я, ні вона. З цього дня я ненавиджу мовчання. В цій пригоді воно було й лишилось

причиною всього. Коли я подумаю, що одне просте, наївне слово могло розвіяти це зловісне Елізабетине захоплення і що ми не захотіли вимовити цього слова, мені до жалю соромно, я пробачаю все простим душам, яким слово заміняє душу й инколи навіть запитую себе, чи й справді нікчемна балаканина завдає людям стільки лиха, як уперте мовчання.

Оттак балакаю я зараз, тоді як мені треба розказати про дивні речі, пояснення яким я так довго шукав: Лізбет почало кращати й кращати уже з цього тижня. Листопад застав уже її здоровою, хоч іще ослаблу. Вона давно вже видужала, коли продзвонив новий рік. Якщо час приніс мені пояснення того, що стосувалось мене, якщо сьогодні я можу з холодною іронією судити про власну історію, то я нічого не знаю про Елізабет. Мовчання тягнеться досі, й ми такі люди, що я відчуваю—його ніколи не буде порушено.

Бракувало мені не терпіння й хитрощів, а безпосередньості. Щоб призвести Лізбет хоч до якоїсь сповіді, я йшов на різні хитрощі, виготовлював пастки. Даремна праця! Проте я був певен одного, що Елізабет приймала своє повернення до життя, не як щось несподіване, а як річ нормальну й нагальну. Що-дня повний смутку, приходив я чекати, як вона прокинеться, й говорив:—А сьогодні ранком, Ліз?—Вона відповідала з спокійною посмішкою: — Але-ж бо, Франсуа, все краще й краще.—Ій здавалось, що це «краще» так і повинно бути. Я вже навіть і не думав говорити їй «сподіванка»; в ній усе більш закріплюлася «певність».

Я був щасливий, але далекий од покою. Я хотів-

би спробувати розповісти те, що могло коли не розбити, то принаймні обезбарвити таку природну й жваву радість. Експеримент—те, що в лихоманці страху я назвав так—експеримент одбувся. Хтось спробував зробити його. Від того, що то був не я, инколи відчував я щось подібне до гордощів, а инколи до розпачу й тоді факт, що я так довго на цього не зважувався, я залічував собі, як нерішучість, як брак одвертої відваги: чи справді боязлива та дитина, яку лякає темрява й яка все-ж таки йде твердим кроком, щоб помацати, побачити й знати. Словом експеримент закінчився. Здавалось, якщо я можу так говорити, наслідки його були дуже показні: Елізабет відродилась, я був утомлений. Я надто далеко зайшов у грі, щоб у всьому цьому бачити тільки припливи й одпливи випадків. Остільки точний випадок носить сам у собі критику своєї випадковості. Чи мусив я ще не вірити, коли мені треба було тільки зв'язати факти з фактами? Як ті люті комахи, що пожирають своє черево, коли напустити їх на них самих, так розум розривав розум.

Елізабет відродилась: кров вернулась їй до лиця, погляд горів, від її співів тремтіли шибки старої оселі. Я й сам доходив одужання. Деякими днями я почував у собі бажання радості й оскільки кожна радість хоче полегшити себе вдячністю, то я хотів дякувати комусь. Мене не дивував цей порив, в якому нема нічого принизливого. Мушу згодитись, що від потрясіння до потрясіння всесвіт, мій старий усесвіт, підпав кризі, й мені треба було взятись за його перебудову. Химерна праця! Я був розбитий і повалений. Ще гірш: сам. Са-

мотність без допомоги проти неї. Елізабет цілком здавалось поринула в радість видужання.

— Чи може бути,—думав я,—щоб вона не зазнала того, що зазнав я? Чи може бути, що вона згодилась на все без суперечок? Чи життя має для неї таку ціну, що вона радіє знайти його знову, чи ніщо не домішується до цього щастя? Питання, яким з самого початку судилося зостатись без відповіді, які з часом ставали все менш і менш приступними.

Навперекір перешкодам життя шукало рівноваги. Та, що її зрештою знайшов я для себе, була непевна, обмежена й надто далека від ясности; до того-ж до краю заплямована неправдою. Я думаю, що на сторонній погляд ніщо не змінилось в нашому існуванні: раціоналістична оправа ще спокушала мене. Я вирішив, що протягом двох наступних років я ніколи, навіть словом, навіть рухом не дам приводу думати, що за золотою маскою лежить тільки крихкий попіл. Вислови мої лишилися ті самі. Я мало кохався в спірках, але коли бачив себе змушеним до того, то грав, як і колись, свою роль і мені не бракувало красномовности. І все на показ.

Чи говорити про все інше? Та й що сказати таке, чого я ще не сказав? Я кинув двері розчинені. Всі сумніви й страхи могли прийти до мене, бо душу мою посіла старовинна пристрасть до всього чудесного, бо мусів визнати, що світ складається з невідомих сил, бо, словом, мене було подолано.

Через кілька день після нового року я одержав од дядька Абеля записку, яку годилось-би згадати в цім

оповіданні.—Уяви собі, Франсуа,—писав мені цей прекрасний чоловік,—що випадково перечитуючи Мьоленгайма, я викрив, що цілком помилився в тім роді амулетів, які ти показував мені торік. Ці цяцьки—роги, кігті чи зуби, вживаються не для того, щоб наслати нещастя, а навпаки, як носії щастя, наприклад, щоб заговорити від лихого ока. Бачиш, хлопче мій, як можна помилятись і як добре звертатись до джерел. Пишу це для того, щоб підбити тебе переглянути Мьоленгайма, який хоч безперечно де в чому надто німець, але все-таки...

Почту ми переглядали вранці перед вогнем. Елізабет сиділа проти мене, занята своїми листами. Я хотів був показати їй дядькову Абелеву записку. Я вже в'являв собі її замішання, рум'янець, може остаточне признание. Спинила мене думка, що й мені теж треба признаватись. Я був надто стомлений. Та й для чого? Я вже притерпівся до своїх недуг і рани почали вже затягатися. Чи треба знову все оживляти? Та й до всього,—що можуть значити всі ці дурниці! Той ужиток, що робили чи роблять люди з подібних речей мене мало обходить. Задосить і того, що я, Франсуа Гро, викрив у них якийсь зміст. Я кинув папірець у вогонь.

— Що ти палиш?—неуважно поспитала Лізбет.

— Нічого! Кілька слів од дядька Абеля.

— Теодюль по старому в Нел'ї?

— По старому.

Бо Теодюль був хворий. Трохи пізніш за розмову,

що її я наводив вище, Тессар, якого запросив дядько Абель, віддав Теодюля до рук психіатрів. По консилиумі, вони відіслали його до лікарні. Він мав вийти тільки через рік. Кілька разів я їздив побачитись із ним. Ніколи не робив він жодного натяку на нашу останню суперечку. Був тихий, уважний. До того-ж бажав видужати, якщо звичайно в таких хворобах можна передбачити й бажати видужання. Але його хвороби не було встановлено й згодом його випустили з лікарні. Він повернувся до себе тільки для того, щоб з найбільшою енергією здійснити своє бажання постригтись у ченці, й я думаю, що батьки його були-б зовсім нездатні опертись до його намірові, якби на допомогу їм не прийшли події. Теодюль узяв участь у суперечці між l'Action française і Ватиканом. Він видрукував палку брошуру, що її, як голосили його поклонники,—а в нього вони були,—можна розглядати в прийдешньому, як хартію гальської церкви.

Але я мушу облишити Теодюля. Інші турботи кличуть мене. Весною 1926 року ми, Лізбет і я, захищали свої праці. Лізбет дуже гарно розробила тему «Нові дані про розклад білкових молекул». Що-до мене, то я проробив почесну, хоч, признаюсь, і важку працю на тему «Структура і функції Кюпферових клітин». Я згадую про ці деталі, бо маю розум звиклий до ладу, а може й для того, щоб дати зрозуміти, що за мої вчинки дбала вся могутність рутини.

Велика подія останнього року має зовсім інший характер, я кажу про ту, що видалась мені болізною відповіддю на все розповідане тут. Цієї осені я одержав

од Мішеля листа, про який не можу сказати, щоб був для мене цілком несподіваний, але згадати про який не можу з спокійним серцем.—Я вже три місяці в Сурабайї, в нідерландській Індії,—писав він мені коротко.—Мене висаджено було сюди хворого. Не тривожся: мені все зовсім добре тепер, так добре, що я маю тут лишитись. Не саме тут, бо тут надто ще цивілізовано, надто вигідно, надто по-голандському; а в одному селищі в глибині країни, де я думаю осісти й де тепер заходжуюсь купити невеличку концесію.

Йшли дивні пояснення, про які нема потреби мені розходитись. Наприкінці Мішель просив реалізувати з його власного майна шістсот тисяч франків й зазначав способи, якими їх йому приставити. Закінчував він такими словами:—Не кажу тобі прощай. Хіба я можу, Франсуа? Я люблю тебе, вір мені. І я все ще лишаюсь європейцем, леле! Все тут нагадує мені Європу. Але я не маю охоти жити в іншому місці. Не турбуйся, брате, я завжди писатиму тобі.

Дядько Абель був надто зайнятий Теодюлем, щоб означити цю подію чимсь іншим крім лайки. Все-таки він допоміг мені в операціях, які я проробив, щоб зібрати суму, яку просив Мішель. Одного разу прощаючись зо мною на порозі якогось банку, він сказав мені, простягаючи руку:—Принаймні ти, ти лишаєшся нам. Що робили-б ми, старі, без цієї думки?

Сльози побігли йому по зморшках. Я з усієї сили стиснув простягнену мені руку.

Мішель дотримав слова. Він пише мені, я сказав це ще спочатку.

Торік я якось здивувався був, коли, проходячи Ляббевільським салоном, побачив, що старий комод зник.

— Що зробила ти,—сказав я Лібзет,—з цією старою антикварною річчю.

Вона відповіла спокійно:

— Сказала винести його нагору.

І минали дні й мушу навіть признатись, що повернувся й спокій. Спокій, що незважаючи на все, скидається часом на щастя, бо можна жити без віри, але не можна без щастя.

XXII.

Я дійшов кінця своєї історії. Я маю зачепити й хвилину сучасного, рухливий бар'єр, що назавжди відокремлює нас од прийдешнього й од примар.

Цього після обіду я вийшов східцями в запорошену кімнату, де старий комод замерзав, чекаючи на вугілля. Що я робив? Хіба ви не знаєте? Хіба не розповів я цього на початку мого оповідання? Я мріяв, я витяг насіння, бо я сам по-аматорському доглядаю за садом. І без жодної точної думки, що могла-б пояснити мій жест, без тіни цікавості я раптом висунув одну з шухлядок, одну з нижніх шухлядок, куди ми нічого ніколи не клали. Не таке ще довге було наше життя, щоб ми заповнили весь дім.

Так, я висунув шухлядку. «Річ» була там. Вона не покидала нас. Вона була там. Я зрозумів усе. Як міг я

не подумати відразу? Мені згадався той вечір, коли збираючись їхати по Лізбет, і зляканий служницею в салоні, я засунув шухлядку шаленим ударом коліна. Річ зсунулась з паперів: вона впала в нижню шухлядку. Як це просто!

Вчинок, який я два роки, з усією ймовірністю приписував Лізбет, вона мусіла приписувати мені. Так. правдоподібно, вона й...

Але для чого міркувати тепер про моє безумство. Все прийде шне передо мною.

Холодне звагливе світло раптом освітило все: воно не лишило нічого в тіні, пройшло аж до найдальших закутків, куди зарилась душа в години розпачу. Саме видужання Елізабет, яке так довго приголомшувало мене, я міг розглядати тільки, як лабораторний факт: видужання біснுவатої.

Воскресла стара віра. Ось вона знову стоїть праворуч од мене, немов примара. Вона сувора й сумна. До мене не наближається вона: є бо тільки наслідок наших помилок. Вона живе й прямує з нами, біля нас, не зважаючи на нас, і коли треба, проти нас. Я вітаю її, поважаю її, я висловлюю їй покору. Я не певен, що любитиму її, бо я міг її зрадити. Але я ще молодий. Може пізніш я дочекаюсь тої усміхливої розпуки, яку Анатоль Пеллегрен називає мудрістю.

Я мусів-би скрикнути від радості. Надто пізно: не маю вже того пориву. Задоволення моє невеселе, а нечутне й безжальне. Я маю знову розпочати життя, маю звязати перервану нитку й сподіваюсь, що більш не злякаюсь. Чудес не буває в природі, нехай. Я добре

зрозумів науку. Але чудеса в нас самих,—і цього досить. Це жахливо. Коли бог був-би тільки ми самі, то й тоді цієї істоти було-б досить, щоб завдати муки світові. Я сказав так, я сказав—для скорботної величи людства.

Я готовий знову розпочати все, знову класти камінь на камінь. Я посміхаюсь, кажучи це, бо тепер уже знаю, що навіженість може відродитись і знову розігнати все. Чи залишу я думати, ніби я бажаю того, що бачу зараз заснулим у каталептичній упевненості? Ні, безперечно ні! Я знаю ціну й плід цих безкінечних розпочинань. Якщо колись я зможу марити про абсолютну впевненість, то це тільки в фінальній відповіді, в смерті.

Я сказав недавно, що війна була не в силі викликати в мені цей особливий біль, що родився пізніш в обставинах, які ви вже знаєте. Розміркувавши, я повертаюсь до цих слів. Можливо, що війна не зосталась чужою всьому цьому безладдю. Історія з Теодюлем і Мішелем додає до моєї дуже тривожливий відгук. Всі ми троє, молоді ще люди, з одного пня, одної крові; всі троє, здавалося-б, виховані під портиками Академії, вивчені й озброєні для життя. Один одвернувся од нашого старого світу й не зважуюсь сподіватись, що він до мене повернеться. Другий мусів загинути в божевіллі. Він ще боліє й як може приголомшує себе. Що-до мене, то я хоч і врятувався, але напівмертвий, але розхитаний. Коли дивлюсь навколо себе, коли хочу зрозуміти інших молодих людей нашого покоління, то бачу, що майже всіх їх охоплено якимсь темним і безглуздим чуттям. Найпростіші, найздоровіші упиваються тваринною сла-

вою: вони упадають коло м'яча, боксують, бігають, кидають диски й переводять дух тільки для того, щоб найсуворіше зректись ідеалів, властивих їхньому вікові. Інші з холодною люттю віддаються грошам. Інші танцюють за прикладом негрів. Треті шукають пороків, щоб вигнати з тіла сласне виснаження. Деякі шукають у книгозбірнях пояснення своїх вад. Всі ремигають образу. Всі більш чи менш одкрито наближаються до людей, що були перед ними, але встановлюючи закони тільки для того, щоб порушити їх, надовго бруднячи всі джерела знання.

Я знову повернувся до праці. Спокій, ясність ще далеко. Але піднімається нова надія. Не завжди я шукатиму сам. Мої діти легко допоможуть мені, принісши мені інші обов'язки.

Ціна 95 коп.

Вч 11721

СКЛАД ВИДАННЯ:
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ-ДРУК“,
КИЇВ, ПРОЛЕТАРСЬКА, № 1. Тел. 49-76.

5838